

॥ दत्तकमीमांसा ॥

श्रीधर्माधिकारिरामपण्डितात्मज

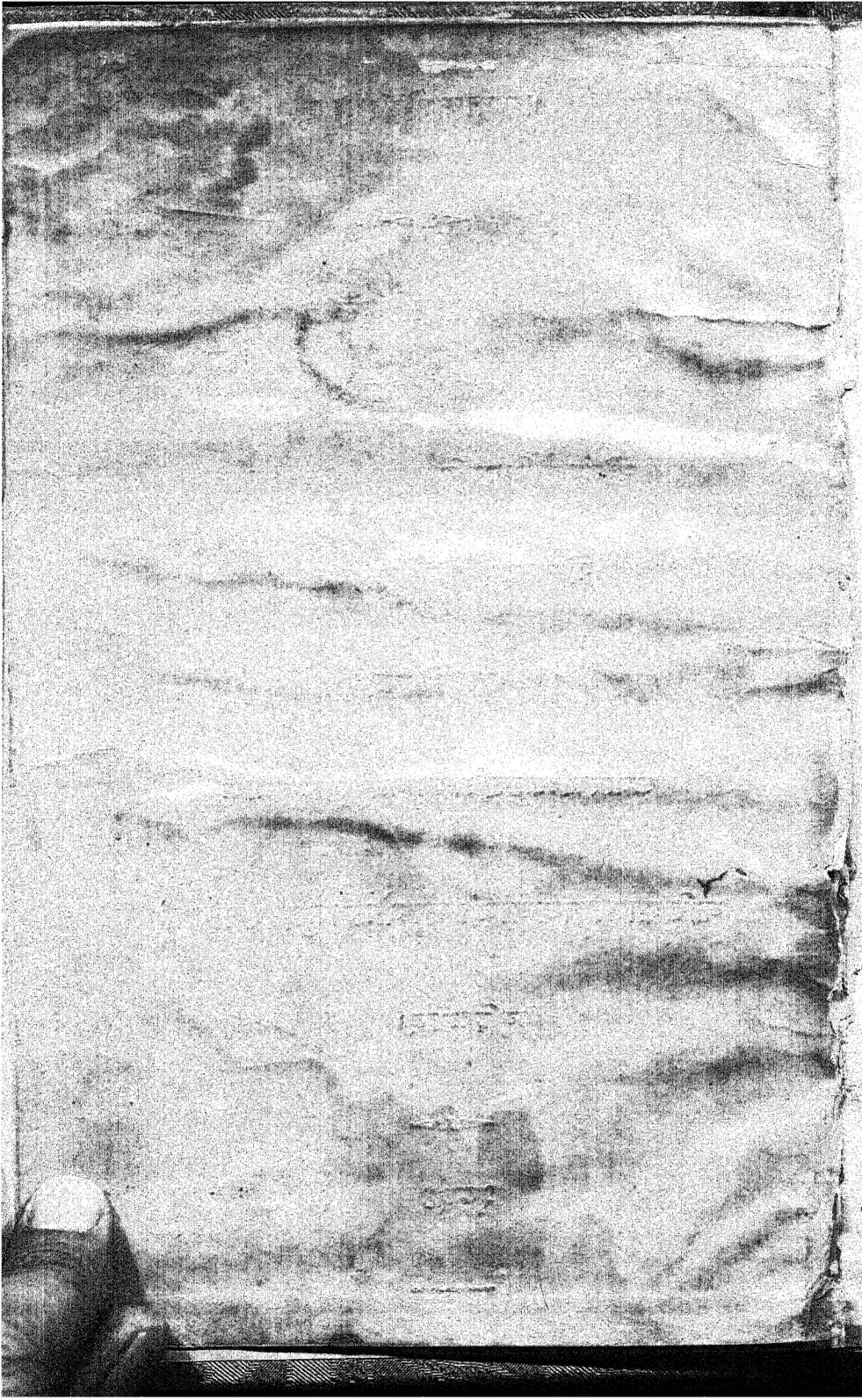
श्रीनन्दपण्डितविरचिता ॥

साधारणविद्याट्टकसमाजाधिपतीनामाज्ञया

कलिकाताराजधान्यां इडुकेशनमुद्रायन्त्रालये

मुद्रिताभूत्।

१८३४

॥ दत्तकमीमांसा ॥

अभिनन्द्य जगदन्धपदद्वन्द्वविनायकं । पुत्नीकरणमीमांसां कुरुते नन्द
पण्डितः ॥ १ ॥ केन कीदृक् कदा कसै कस्मात् कः क्रियतां सुतः । विविच्य
नोक्तं यत्पूर्वैस्तदशेषमिहोच्यते ॥ २ ॥

तत्राहात्रिः ॥ अपुत्रेणैव कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा । पिण्डोदकक्रिया
हेतोर्यस्मात्तस्मात्प्रयत्नत इति ॥ अपुत्रोऽजातपुत्रो मृतपुत्रो वा । अपुत्रो मृत
पुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य चेति शौनकीयात् । बन्धो मृतप्रजो वापीति पाठा
न्तरं । अपुत्रेणेति । अपुत्रताया निमित्ताश्रवणात्पुत्राकरणे प्रत्यवायोऽवगम्यते ।
पुत्रोत्पादनविधेर्नित्यतया तल्लोपस्य प्रत्यवायनिमित्तापत्त्यर्थं वसानात् । ना
पुत्रस्य लोकोऽस्तीति पुत्रसामान्याभाव एवालोकताश्रवणात् । जायमानो वै
ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते । ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया
पितृभ्यः एष वा अनृणो यः पुत्नी यज्वा ब्रह्मचारी चेत्यत्रापि पुत्रसामा
न्यस्यानृणहेतुताश्रवणाच्च । अपुत्रेणैवेत्येवकारेण पुत्रवतो नाधिकारो
बोधितः । अनेन माता पिता वा दद्यातां यमङ्गिः पुत्रमापदीत्यापत्पद
मपि मानवीयं व्याख्यातं । व्याख्यातं चापराङ्मोक्षेणपि । तथा आपदि प्रतिग्रही
तुरपुत्रत्व इति । यद्वा आपदि दुर्भिक्षादावापद्ग्रहणादनापदि न देयो दातुरयं
प्रतिषेध इति मिताचरा ॥ तथाच कात्यायनः । आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्र
य एव वा । अन्यथा न प्रकर्तव्यमिति शास्त्रविनिश्चय इति । मन्त्रपि । अपुत्रेण

सुतः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः । पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नाममङ्गीर्त्तनाय
च । अपुलोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्तिकामिति । यजुः । विश्वामित्रा
दीनां पुत्रवतामपि देवरातादिपुत्रपरिग्रहलिङ्गदर्शनं तदपुत्रैर्देव्यादिश्रुतिवि
रोधात् । अजाघनीभक्षणादिवन्न श्रुत्यनुमापकमिति ध्येयं । नच स्मार्त्ताश्रुतिः
श्रौतस्य लिङ्गस्य न बाधिकेति वाच्यं । नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्यादिप्रत्यक्षश्रुत्युपपत्त्येन
तस्या एव बलवत्त्वात् । अथापि स्मार्त्तश्रुतितः श्रौतलिङ्गबलवत् एव श्रौतताया
ग्रहातिशयश्चेत् तर्हि पुत्रानुज्ञया पुत्रवतोऽप्यस्य पुत्रान्तरपरिग्रहाधिकारः ।
यन्नः पिता मञ्जानीते तस्मिंस्त्रियामहे वयम् । पुरस्तात् सर्वं कुर्महे त्वाप्तव्यं
वयं स्महोति श्रौतलिङ्गात् । नचैदं ज्येष्ठीकरणे लिङ्गं न पुत्तीकरण इति वाच्यं
तस्य तदभावेनैवाविद्धेरित्यलं पक्षवित्तन ॥ अपुत्रेणेति पुत्रपदं पौत्रप्रपौत्रयोरप्य
पक्षवचनम् । पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्यमश्रुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध
स्थाप्रोति पिष्टपमिति पौत्रादिना विशिष्टलोकप्रतिपादनेन नापुत्रस्य लोको
स्तीत्याद्यलोकता परिहारात् । नच पिण्डोदकदानार्थं तत्करणमिति वाच्यम् ।
पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रश्च तद्वद्वा भ्रातृसन्ततिरित्यनेन तयोरेव तदधिकारावगमात् ।
अपुत्रेणेति पुंस्त्वश्रवणात् न स्त्रिया अधिकार इति गम्यते ॥

अतएव वशिष्ठः ॥ न स्त्री पुत्रन्दधात्यतिगृहीयाद्वा अन्यजानुज्ञानाङ्गत्वे
रिति । अनेन विधवाया भर्तृनुज्ञानासम्भवादधिकारे गम्यते । न च सधवायाः
सम्भवेनुज्ञापेक्षापारतन्त्र्यात् विधवाया इति वाच्यम् । स्त्रीसौमन्योपादानेन पार
तन्त्र्यस्याप्रयोजकत्वात् । अभावे ज्ञातयस्त्वेषामिति ज्ञातिपारतन्त्र्यस्य सद्भावाच्च
तर्हि ज्ञात्यनुज्ञैव तस्याः पुत्तीकरणमस्त्विति चेन्न । भर्तृपदस्योपलक्षणात्पत्तिः ।
प्रयोजनासिद्धेश्च प्रयोजनन्तु भर्तृनुज्ञानस्य स्त्रीकृतपरिग्रहेणापि भर्तृपुत्रत्व
सिद्धिः । अतएव । अथोदकेचजह्नुचिमपुत्तिकापुत्रस्त्वोद्धारजासुराद्यूढजदक्षिणा
जानां पित्रेदेति सत्यापाठसूत्रे स्त्रीद्धारजस्य गोत्रद्वयसम्बन्धोऽभिहितो मातुरुत्त
रपितुः प्रथममिति सूत्रेणापि । पितृगोत्रसम्बन्धश्च पितुः पुत्रत्वेन । पुत्रत्वञ्च
पित्रनुज्ञाभेदेनैव न परिग्रहेण तस्य तत्र स्त्रीकर्तृकत्वात् । ऊढः सद्भावाद् स्त्रीद्धारजः

स्त्रीयाचितः स्त्रीसत्ताकः यज्ञेन दक्षिणात्वेन प्राप्तार्था कन्यायाच्चातः दक्षिणाजः
अन्येप्रसिद्धाः इति शवरस्वामिनः ॥ अत्र च स्त्रिया दारताभिधानेन दारी पुरुषो
सम्भ्यते अन्यथा स्त्रीपरिगृहीतस्य तन्मात्रपुत्रत्वेन तद्वर्तगोत्रसम्बन्धाभावात्तद्व
र्तक्रियायामनधिकारापातात् ॥ तद्विवाहादौ च पित्रभावेन पित्रगोत्राद्यनुलेख
प्रसङ्गाच्च । यद्येवं तर्हि भर्तुरपि स्थनुज्ञापिच्छास्यात्ययोजनतौल्यादिति चेन्न ।
भर्तृप्राधान्यात्तत्परिग्रहेणैव स्त्रिया अपि तस्मिन् पुत्रत्वसिद्धेः । भर्तृपरिगृही
तवस्त्वन्तरस्त्ववत् ॥ किञ्च ॥ व्याहृतिभिर्जला अदूरवान्धवं बन्धुसन्निवृष्टमेव
प्रतिगृहीयादिति समानकर्तृकता बोधकत्वाप्रत्ययश्रवणात् । होमकर्तृरेव प्रति
ग्रहसिद्धेः । स्त्रीणां होमानधिकारित्वात् प्रतिग्रहानधिकार इति वाचस्पतिः ॥
नच श्रौतकीये आचार्यवरणान्नानात् तद्वारा होमसिद्धिरिति वाच्यम् ।
होमसिद्धावपि प्रतिग्रहमन्वानधिकारेण प्रतिग्रहसिद्धेः ।

तदाह श्रौतकः ॥ देवस्य त्वेति मेन्वण हस्ताभ्यां परिगृह्य च । अङ्गादङ्गैत्यृचं
जप्त्वा आघ्राय शिशुमूर्द्धनीति । नचैवं शूद्राणामनधिकारप्रसङ्गः शूद्राणां
शूद्रजातिव्यति व्यवस्थापकलिङ्गेन तदधिकारकल्पनात् । एतेन शूद्राणां
होमप्रतिग्रहमन्वानधिकारेण पुत्रपरिग्रहानधिकार इति वदन् वाचस्पतिः
परास्तः । विधवानां स्त्रीणान्तु यथा विनियोगमधिकारसमर्थनान्न पुत्रपरि
ग्रहाधिकार इति सिद्धं नचैवं सधवानामप्यनधिकारापत्तिः होममन्त्राद्यन
धिकारादिति वाच्यम् । अन्यत्रानुज्ञानाङ्गर्तुरिति प्रतिप्रसवेन प्रधानाधिकार
सिद्धावधिकृताधिकाराङ्गेममन्त्रादिप्राप्तौ स्त्रीशूद्राणाममन्त्रकमिति मन्त्र
पर्युदाससिद्धेरमन्त्रकप्रतिग्रहसिद्धिः । वस्त्वन्तरप्रतिग्रहवत् । किञ्च । न स्त्री
पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयादेत्यौत्सर्गिकनिषेधस्य अन्यत्रानुज्ञानाङ्गर्तुरित्यपवादकः
प्रतिप्रसवः तत्र च निमित्तम्भर्तृनुज्ञानम् ततश्च विधवाया भर्तृभावे
नानुज्ञानासम्भवान्निर्णिमित्तकप्रतिप्रसवाप्रवृत्त्या प्रापकान्तराभावाच्चानधि
कार इति सर्व्ववादिसम्प्रतिपन्नमेव । नचैवमलोकतापरिहारो नस्यादिति
वाच्यम् । सते मर्त्तुरि साध्वी स्त्री उवाचर्थवते स्त्रिया । स्वर्गमन्त्रवत्

॥ दत्तकमीमांसा ॥

पुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिण इति मनुना ब्रह्मचर्येणैव तत्परिहारा
 मिधानादिति सकलमकलङ्कं । अपुत्रेणेत्येकत्वश्रवणाच्च न द्वाभ्यां त्रिभिर्वा
 एका पुत्रः कर्तव्य इति गम्यते । नन्वेवं दत्तकादीनां द्यामुध्यायणत्वस्मरणं
 विरुद्धेति । तथा च प्रयोगपारिजाते स्मृत्यन्तरम् । द्यामुध्यायणका येसु दत्तक
 क्रीतकादयः । गोत्रदयेष्वनुदाहः शुक्लशैशिरयोर्यथेति । भैवं द्यामुध्यायणत्वस्य
 जनकपरिगृहीतव्याभिप्रायकत्वात् । निषेधश्च परिगृहीतव्यमभिप्रेत्येति
 न विरोधः प्रतिनिधिश्च चेत्रजादिरेकादशविधः । चेत्रजादीन् सुतानेता
 नेकादश यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाङ्कः क्रियालोपायमन्त्रादिषु इति मान
 वात् । तत्र च येषु दम्पत्योरन्यतरावयवसम्बन्धलोपां न्यायादिव प्रतिनिधित्वं ।
 वचनान्तु नियमार्थं येषु पुनरवयवसम्बन्धाभावलोपां वाचनिकम्प्रतिनिधित्वं
 यथा चेत्रजपौल्लिकेयपुल्लिकाकानीनपौनर्भवसहोदजगूढजानां कचिन्मातृमात्र
 सम्बन्धात् कचिच्च विकलोभयसम्बन्धादिकलावयवत्वेन मुख्यप्रतिनिधित्वं ।
 दत्तकक्रीतकृत्रिमदत्तात्मापविष्टानां वाचनिकं प्रतिनिधित्वमिति । प्रतिनिधि
 शब्दस्योभयत्रापि भूत्वा सृष्टीरुपदधातीतिवत् । यत्तु भेदातिथिना न ह्येवम्प्रति
 निधिता स्मर्यवति प्रारब्धकर्मणाऽङ्गपचारे प्रतिनिधिः । नच पुत्रः कर्माङ्गमप
 त्यात्पादनकर्मणाऽङ्गणकर्मत्वात् तेन सत्येव चेत्रजादीनामुत्तमशब्दे प्रतिनिधित्व
 वचनमौरसप्रशंसार्थं उपकारापचयाभिप्रायत्वात्प्रतिनिधिव्यवहारस्य यथौरसो
 भूयसमुपकारं कर्तुं शक्नोति न तथेतर इत्युक्तम् तच्चिन्त्यं दत्तकादीनां प्रति
 निधित्वाभावे साध्ये पुत्रोत्पादनकर्मणाऽनङ्गत्वस्य हेतोरपचयकर्मत्वात् । तेषां
 सिद्धत्वेनात्पादनयोग्यत्वात् । अथ पुत्रोत्पादनविधौ पुत्रस्य भाव्यत्वेनानङ्गत्वं
 सत्यं अनङ्गत्वं किन्तुत्पादनविधौ न तु विद्यन्तरे । एष वा अनृणो यः पुत्रीत्या
 दिवाक्येषु पुत्रेणानृण्यं भावयेदिति विधिपर्यवसानेन पुत्रस्यानृण्यकरणतयाङ्ग
 तापिद्धे । उक्तञ्च साचीदिव मनुना पुत्रस्यकरणत्वं पुत्रेण लोकान् जयतोत्यादिना
 यद्येवन्तर्हि पौत्रप्रपौत्रयोरपि आनन्त्यव्रथपिष्टप्राप्त्यर्थं पुत्रप्रतिनिधिः स्यात्
 आसौनाम किञ्चः द्विजन् ॥ नचोभयैकवाक्यतयैकविधित्वमात्रः । चतुर्गमन

पुत्रयोः करणयोः पुत्रानृणयोर्भावयोश्चैकविधानन्वयात् । अन्ये च विरुद्ध
त्रिकद्वयापत्तेः तस्मादानृणभायिकायां भावनायामुत्तस्य करणतया तदपचारे
दत्तकादीनाम्प्रतिनिधित्वमविरुद्धं ॥ सोमापचारे पूतिकानामिव एतदेव स्पष्टी
कृतं मनुना । क्रियालोपान्मनीषिण इति क्रिया पिण्डोदकादिक्रिया औरसा
भावे प्रतिनिधकरणे तलोपापत्तेः । तथाऽचिणापि । पिण्डोदकक्रियाहेतोरिति
सर्वमनवद्यं । यदपि न स्नामित्यस्य भार्थ्यायाः पुत्रस्य देशस्य कालस्याग्नेर्देव
तायाः कर्मणः शब्दस्य च प्रतिनिधिरिति सत्याषाढवचनेन पुत्रप्रतिनिधिनि
राकरणं तत्तन्त्रवे ज्योतिष्मतीन्तामाश्रिषमाश्रस इत्यादावपुत्रस्य पुत्रप्रतिनिधिं
कृत्वाश्रीराशंसननिवृत्त्यर्थं । अतएव श्रुतिः । यस्य पुत्रोऽजातः स्नातन्त्रवे ज्यो
तिष्मतीमिति ब्रूयादिति । तथा पिता पुत्रीये सामनि अमुकस्य पिता यजत
इत्यादावपुत्रस्य पुत्रप्रतिनिधिं कृत्वा तत्प्रवचननिराकरणार्थं पुनः सर्वथैव
पुत्रप्रतिनिधिनिराकरणार्थं पुत्रप्रतिनिधिः कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधीनाज्ज
रित्यादिसृष्टिविरोधात् । अथेदं चिन्त्यते । योयम्प्रतिनिधिर्बन्धीयते
स किमुचोत्पादनविधावुत पिण्डोकादिविधाविति उभयथाश्रवणात् । यथा ।
अपुत्रैणैव कर्त्तव्य इत्यनेन पुत्रोत्पादनविधौ पिण्डोदकक्रियाहेतोरित्यनेन च
पिण्डोदकादिविधाविति । तत्र नाद्यः ॥ पुत्रोत्पादनविधौ पुत्रस्य भाव्यत्वेनान
ज्जतया प्रतिनिध्ययोग्यत्वात् । न द्वितीयः विरोधात् । अपुत्रम्प्रति पुत्रप्रति
निधिः श्रूयते न तत्कृता पिण्डोदकक्रिया पुत्रकर्त्तृका च पिण्डोदकादिक्रिया न
तम्प्रति प्रतिनिधिविधिरिति । किञ्च । पिण्डोदकादिविधिः पुत्रकर्त्तृका न च
कर्त्तुःप्रतिनिधिः ॥ अत्रापि क्रियाकर्त्तृलांशे प्रतिनिधिर्न फलभोगांशे यथा सचे
सप्तदशानामन्यतमस्य सृत्तस्य क्रियाकर्त्तृलांशे प्रतिनिधिसंस्थात्रापीति वाच्यम् ।
तदपि न वैषम्यात् । सचे ह्यारब्धक्रियस्य प्रतिनिधिः प्रकृते त्वत्यन्ताऽसतः क्रिया
रम्भस्यैवासम्भवात्कथम्प्रतिनिधिसम्भवः । न च प्रतिनिधिना क्रियारम्भेन्याय
वित्सम्मतः । अथाऽपुत्रस्य जीवच्छाद्वे स्वकर्त्तृक एव पिण्डादिविधिरिति तत्रैव
प्रतिनिधिरिति वाच्यं तदपि न । पुत्रप्रतिनिधिसम्भवे जीवच्छाद्विविधेरेवा

प्रवृत्तेः । किञ्च । जीवच्छाद्भूतस्य स्वकर्तृकत्वेन स्वस्यैव प्रतिनिधिः स्थान् पुत्रस्य
 पुत्रकर्तृत्वाभावात् । तस्मान्नोक्तविधिद्वयेऽपि पुत्रप्रतिनिधिसम्भवः । किञ्च
 पिण्डादकक्रियाहेतोरिति हेतुवचनमप्युक्तमेव । अपक्षधर्मत्वात् । न ह्यपुत्रस्य
 पिण्डादकक्रियाप्राप्तिरस्तीत्युक्तमेवेति । अत्रोच्यते । नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्या
 दर्थवादानुगृह्यते पुत्रेण लोकान् जयतीत्यादिविधौ पुत्रापचारे चेत्त्रजायेकाद
 शविधः प्रतिनिधिर्विधीयते । तत्र च लोकपुत्रयोः साध्यसाधनभावनिर्वाह
 कान्तरव्यापारभूतक्रियापेक्षायां पिण्डादकक्रियाहेतोरित्युच्यते सदेति बन्ध्या
 द्यमेऽधिवेत्तव्येत्यादिवदत्रावधिप्रतीक्षाभावसंश्लेषयति । पिण्डः आहुं उदकमञ्ज
 लिदानादिक्रिया आर्द्धदेहिकन्दाहादि अत एव हेतुः पुत्रीकरणे निमित्तं
 हेतुरित्येकलनिर्देशान्मिलितानामेषानिमित्तत्वं न प्रत्येकमिति गमयति
 तेन चैकैकार्थं न पृथक् पुत्रीकरणं । किन्तु सर्वार्थमेकमेव पुत्रीकरणमित्यर्थः ।
 पुत्राभावे पिण्डादिलोपप्रसङ्गात् । अत एव मनः । पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रिया
 लोपान्मनीषिण इति क्रियालोपादिति व्यतिरेके हेतुः । पुत्रप्रतिनिध्यभावे
 क्रियालोपादित्यर्थः ॥ यद्वा अलोपादिति पदद्वेदः । अलोपादिति ल्यलोपे
 पञ्चमो अलोपार्थमित्यर्थः । यद्यपि पुत्राभावे तु पत्नीत्यादित्यादिना पुत्रा
 भावे पत्न्यादीनामपि क्रियाधिकारः श्रूयते । तथापि नापुत्रस्य लोकोऽस्ती
 त्यादिश्रवणात् । पुत्रकृतक्रियाजन्या लोकाः । न सत्यादिकृतक्रियया जन्यन्त इत्य
 वश्यं वाच्यम् । अन्यथा पुत्रपत्न्यादीनां तुल्यफलकक्रियाधिकारे तुल्यतया
 विकल्पापत्त्या अभावविधानानुपपत्तेः । तस्मात्पुत्रकृतक्रियाजन्यलोकविशेष
 सिद्धौ पुत्रप्रतिनिधिरावश्यक इति । उक्तञ्च मेधातिथिना । तत्र च यदैारसस्य
 प्रथमकल्पिकत्ववचनं तन्न व्यवहारोपयोगि किन्तूपकारातिशयाय । यथौ
 रसो भूयांसं शक्नोत्युपकारङ्कर्तुं न तथेतर इति । उपकारापचयाभिप्रायश्च
 प्रतिनिधिव्यवहार इति । यत्तु तेनैव क्रियालोपादित्यत्र क्रियत इति क्रिया
 अपत्यमुत्पादयितव्यमिति विधिस्तस्य लोपो माभूदिति नित्यो ह्ययम्बिधिः
 स यथा कथञ्चिद्गृहस्थेन सम्पाद्यस्तत्र मुख्यः कल्प्य औरसस्तदसम्पत्तावेते कल्पा

आश्रयितव्या इति व्याख्यातम् ॥ तच्चिन्त्यं । किमुत्तोत्पादनविधेर्दत्तकादि
विधिः प्रतिनिधिरित्युच्यते । आहोस्त्रिदौरसस्य दत्तकादिरिति । नाद्यः । न
देवताभिश्चक्रियमित्यस्मिन्नधिकरणे क्रियायाः प्रतिनिधिनिराकरणात् ॥
न द्वितीयः । न ह्येषाम्प्रतिनिधिता सम्भवतीत्यादिपूर्वग्रन्थविरोधात् । तत्र
पुत्रोत्पादनविधौ पुत्रस्य भाव्यत्वेनानङ्गतया प्रतिनिध्यसम्भवाभिधानात् तस्मा
न्न क्रियाशब्देन पुत्रोत्पादन विधिः । किन्तु । पिण्डादकक्रियैव वाच्या पिण्डो
दकक्रियाहेतोरित्यत्रिवाक्यैकशक्यत्वादित्यलं प्रयत्नेन इति पञ्चम्यास्तिसिल्यस्मा
त्तस्मादिति सामानाधिकरण्यात् । ततश्च येन केनापि प्रयत्नेन पुत्रप्रतिनिधिः
कार्य इत्यर्थः ॥ तत्र च प्रयत्नसामान्यश्रुतावय्वेकादश पुत्रश्रवणादेकादशैव
प्रयत्ना अभ्यनुज्ञायन्ते । तत्रापि कलौ । अनेकधाः कृताः पुत्रा ऋषिभिर्द्येपुरा
तनैः । न शक्यास्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनतया नरैरिति वृहस्पतिस्मरणात् ॥
दत्तौरसेतरेषान् पुत्रत्वेन परिग्रह इति च श्रौतकेन पुत्रान्तरनिषेधाद्दत्तौर
सावेवाभ्यनुज्ञायते । दत्तपदं कृत्रिमस्याप्युपलक्षणं ॥ औरसः चेत्तज्ज्ञैव दत्तः
कृत्रिमकः सुत इति कलिधर्मप्रस्तावे पराशरस्मरणात् ॥ नचैवं चेत्तज्ज्ञोपि
पुत्रः कलौ स्यादिति वाच्यं । तत्र नियोगनिषेधेनैव तन्निषेधात् । अस्तु तर्हि
विहितप्रतिषिद्धत्वात् विकल्प इति चेन्न दोषाष्टकापत्तेः । कथन्तर्ह्यत्र चेत्त
जग्रहणमिति चेत् । औरसविशेषणत्वेनेति ब्रूमः । तथा च मनुः । स्वचेत्ते
संस्क्रतायान्तु स्वयमुत्पादितश्च यः । तमौरसस्मिजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पित
मिति । तयोर्मध्ये दत्तकविधिरभिधीयते । स च कः कीदृशः कथञ्च ग्राह्य
इति चितयन्निरूपणीयं ॥ तत्र क इत्यत्राह श्रौतकः ॥ ब्राह्मणानां सपिण्डेषु
कर्त्तव्यः पुत्रसंग्रहः तदभावे ऽसपिण्डो वा अन्यत्र तु न कारयेदिति सपि
ण्डेषु सप्तमपुरुषावधिकेषु सपिण्डेष्विति सामान्यश्रवणात्तच्च समानासमानगो
त्रेष्विति गम्यते तत्र समानगोत्रतायां । स्वगोत्रेषु कृता येत्युदत्तकोतादयः
सुताः । विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्डां विधीयते । इतिवृद्धगौतमीय
चवनं प्रमाणं । गोत्रतां सन्ततिवं । दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण

संस्कृताः। आद्यान्ति पुत्रतां सम्यगन्यवीजसमुद्भवा इति कालिकापुराणात् ।
 सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयाविति त्रिकाण्डीयस्मरणाच्च नतु गोत्रताप
 देन गोत्रसम्बन्धो विधीयते स्वगोत्रेणैव पुत्रीकरणेन तस्य साहजिकतया
 विधानायोगात् ॥ न सापिण्डां विधीयत इत्यसपिण्डस्य पुत्रीकरणे सापि
 ण्डाच्च प्रतिग्रहीतुः पाञ्चपौरुषं साप्तपौरुषञ्च निषिध्यते । असमानगोत्रस्य
 पुत्रीकरणे गोत्ररिक्त्ये जनयितुर्न भजेद्दत्तमः सुत इति मानवं ॥ दत्त
 क्रीतादिपुत्राणाम्बोजवृत्तः सपिण्डता । पञ्चमी सप्तमी तद्वैजात्रं तत्पालकस्य चेति
 वृहन्मानवं वचः प्रमाणं ॥ सोऽयं मुख्यः कल्पस्तदसम्भवेऽनुकल्पमाह । तदभावे
 ऽसपिण्डोऽप्यति ॥ तेषां सपिण्डानामभावेऽसपिण्डोऽपि पुत्रीकार्यः ॥ अस
 पिण्डाः सप्तमपुरुषवद्भिर्भूताः । असम्बन्धिनश्च । तेषां द्विविधाः । समान
 गोत्रा असमानगोत्राश्चेति तत्रापि पूर्वोदाहृतमेव वचनम्प्रमाणम् । तदय
 म्निर्गलितोऽर्थः ॥ समानगोत्रः सपिण्डो मुख्यस्तदभावेऽसमानगोत्रः सपिण्डः ।
 यद्यप्यसमानगोत्रः सपिण्डः समानगोत्रोऽसपिण्डश्चेत्युभावपि तुल्यकौ एकै
 कविशेषणराहित्यादुभयोस्तथापि गोत्रप्रवर्तकपुरुषाऽसापिण्डाप्रवर्तकपुरुषस्य
 सन्निहितत्वेनाभ्याहृतत्वं तेन चासमानगोत्रोऽपि सपिण्डएव ग्राह्यः । माता
 महकुलीनः सर्वथासपिण्डाभावे ऽसपिण्डस्तत्रापि सोदकः आचतुर्दशात् ।
 समानगोत्रः प्रत्यासन्नस्तस्याभावे असमानोदकः सगोत्रः एकविंशात् । तस्या
 यभावे असमानगोत्रोऽसपिण्डश्चेति । तदाह शाकलः ॥ सपिण्डापत्यकश्चैव
 सगोत्रजमथापि वा । अपुत्रको द्विजो यस्मात्पुत्रत्वे परिकल्पयेत् । समानगोत्र
 जाभावे पालयेदन्यगोत्रजमिति । सगोत्र इत्यनेन सोदकसगोत्रौ गृह्येते । अत्र
 च पूर्वपूर्वस्य प्रत्यासत्त्यतिशयेन निर्देश इति । तदेवाह वशिष्ठोऽपि ।
 अदूरवान्धवम्बुसन्निहृष्टमेव प्रतिगृह्णीयादिति । अन्वयः अदूरश्चासौवान्धव
 श्वेत्यदूरवान्धवः सन्निहितः सपिण्ड इत्यर्थः । सान्निध्यञ्च द्विधा सगोत्रतया
 स्वल्पपुरुषान्तरेण च भवति तत्र सगोत्रः स्वल्पपुरुषान्तरः सपिण्डो मुख्यस्तद
 भावे बहूपुरुषान्तरोऽपि सगोत्रः सपिण्डः तदभावे असमानगोत्रः सपिण्ड

स्वस्याप्यभावे बन्धुसन्निहृष्टः सपिण्डः । स्वस्यास पिण्डः सोदक इत्यर्थः पर्यव
 स्यति ॥ तत्रापि सन्निकर्षो द्विविधः सगोत्रतया स्वल्पपुरुषान्तरेण च स्वस्यास
 पिण्डोपि स्वसमानगोत्रः स्वल्पपुरुषान्तरः सपिण्डानां सपिण्डो मुख्यस्तदभावे
 बहुपुरुषान्तरोऽपि सगोत्रः सपिण्डसपिण्डः सोदक इति यावत् सपिण्डसोद
 कास्मभवे समानगोत्र एकविंशद्वाह्यः । तदभावेऽसमान गोत्रोऽसपिण्डोऽपि
 याह्यः । तदभावे ऽसपिण्डोपीति श्रौतकीयात् । सन्देहे चात्यन्ते दूरे बान्धवं
 भूद्रमिव स्थापयेदिति वशिष्ठलिङ्गाच्च । दूरे बान्धवा यस्याऽसौ दूरबान्धवः ।
 गोत्रसापिण्डाभ्यामसन्निहितमित्यर्थः । सन्देहोऽत्र कुलशीला द्विविधः । सचा
 सपिण्डे ऽसगोत्रे च भवतीति सोप्यनुज्ञायते । अन्यत्र तु न कारयेदिति ।
 यद्यपि सपिण्डासपिण्डेभ्योऽन्यो न सम्भवति तथापि सर्वेषामपि वर्णानाञ्जाति
 ख्येव न चान्यत इति वाक्यशेषेण सपिण्डासपिण्डानां सजातीयत्वेन विशेषणादस
 मानजातीयाः सपिण्डासपिण्डाश्च व्यावर्त्यन्ते अप्रतिषिद्धमनुमतमवतीति
 न्यायेनानुकल्पतया तत्प्राप्तिसम्भवात् ।

अतएव वृद्धगौतमः ॥ यदि स्यादन्यजातीयो गृहीतो वा सुतः कश्चित् ।
 अंशभाजं न तं कुर्याच्चैकनकस्य मतं हि तदित्यसमानजातीयस्यांशभाजं निषे
 धति ॥ तस्मादसमानजातीयान् पुत्रोक्तार्थं इति सिद्धम् ॥

॥ अतएव मनुः ॥ सदृशम्प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तमः सुत इति । सदृशं
 सजातीयम् । सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्त्वनयेषु मया विधिरिति योगीश्वरस्मरणम् ।
 यत्तु मनुनैव । क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्धर्मनित्कान् । स क्रीतकः सुत
 स्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपिवेत्युक्तम् । तत्र गुणैरसदृशो वेति व्याख्येयम् न जात्येति ।
 यत्तु । सदृशं न जातितः किन्तर्हि कुलानुरूपैर्गुणैस्तेन चक्षित्यदिरपि ब्राह्मणस्य
 पुत्रो युज्यत इति भेदातिथिना व्याख्यातम् । यच्च भूद्रेऽपि किल पुत्रो भव
 तीत्यभिप्राय इति कल्पतरुव्याख्यानम् । तदुभयमपि सजातीयेष्वयम्प्राक्तस्त्वान
 येषु मया विधिरित्युदाहृतयोगीश्वरवचनविरोधात् जातिख्येव न चान्यत
 इति श्रौतकवचनविरोधाच्चोपेत्यम् । यत्तु मनुना । स्वयन्दत्तश्च शौद्रश्च षड्

दायादवान्भवा इत्यत्र शौद्रस्य पुत्रप्रतिनिधित्वेन परिगणनं कृतं । तच्छूद्रेण दास्यामुत्पादितस्य अनूढोत्पन्नस्य मुख्यपुत्रत्वाभावात्पुत्रप्रतिनिधित्वमभिप्रेत्येति व्याख्येयम् ।

जातोपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽश्वरो भवत् । मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिनम् । अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितृणां सुतादृते इति योगिस्मरणात् तस्मात्सदृशन्दातुः प्रतिग्रहीतुश्च सर्वस्यमित्यपराङ्मन्याख्येवात्र साधीयसो ॥

॥ याज्ञवल्क्येऽपि ॥ सजातीयेष्वयमप्राक्तस्त्रनयेषु मया विधिरिति सन्निहितसगोत्रसपिण्डेषु च भ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्य्यइति । अभ्युपगतञ्चतद्विज्ञानेश्वराचार्यैरपि । भ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्य्यइति अत्र सोदरभ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्य्यः ॥

॥ इत्याह मनः ॥ भ्रातृणामेकजातानामेकस्येत्युक्तवान् भवेत् । सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीदिति । अत्र भ्रातृणाम्प्रतिग्रहीतृत्वप्रतिपादनाद्वा ह्यत्वाभावोऽवगम्यते । एकजातानामित्यनेनैकेन पित्रा एकस्यां मातरि जातानामेव ग्रहीतृत्वं न भिन्नादराणां भिन्नपितृकाणां वेति गम्यते । भ्रातृणामिति पुंस्त्वनिर्देशात्पदद्वयोपादानसामर्थ्याच्च सोदरणां भ्रातृभगिनीनामपि परस्परपुत्रग्रहीतृत्वाभावोऽवगम्यते ॥

॥ तदाह वृद्धगौतमः ॥ ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः कचिदिति भागिनेयपदं भ्रातृपुत्रस्याप्युपलक्षणम् । तेन भगिन्या भ्रातृपुत्रो न ग्राह्य इत्यर्थः सिद्ध्यति । भ्रातृणामेव ग्रहीतृत्वप्रतिपादनात् । यद्यपि भ्रातृपुत्रो स्वसृदुहितृभ्यामित्यनेनैकशेषोऽवगम्यते ततश्च भ्रातृभगिनीपुत्रयोः भ्रातृभगिनीभ्यां परस्परं पुत्रीकरणमवगम्यते । तथाप्येकजातानामिति भ्रातृविशेषणेन एकं जातं जातिर्येषां ते एकजाताः । जातिर्जातन्तु सामान्यमिति कोषात् । तेषां समानजातीयत्वप्रतिपादनात् । भ्रातृणां पुंसां भ्रातृपुत्रस्य भगिनीनाञ्च स्त्रीणाम्भगिनीपुत्रस्य पुत्रीकरणं सिद्ध्यति । न भ्रातृपुत्रस्य भगिन्या भगिनीपुत्रस्य भ्रात्रा वा पुत्रीकरणं सम्भवति स्त्रीपुंस्त्वजातिभेदात् । ननु स्रष्टुदुश्चितस्य एकजाता

नामित्यकस्य पदस्य सोदरत्वं समानजातीयत्वञ्चेत्यर्थद्वयं न सम्भवति । सङ्गदुच्च
रितः शब्दः सङ्गदेवार्थं गमयतीति न्यायविरोधादिति चेन्न असंस्पृश्यपि चादद्या
त्संस्पृष्टो नान्यमातृज इत्यत्र संस्पृष्टपदस्य सोदरपरत्वेन संस्पृष्टपरत्वेन च विज्ञाने
श्वराचार्यैर्व्याख्यातत्वादिहापि तथेवेति न दोष इत्यलं । बह्वचनं एक द्वित्वयो
रप्यु पलक्षणं । बह्वु द्वयोः सम्भवात् । यदि हि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे
द्वौ द्वावुपलक्ष्येदिति द्विपितृकलसम्भवाच्च । एक एकापि चेदित्यनेन द्वयोर्व्यङ्ग्य
नाम्ना पुत्रवत्त्वे सुतरां सुकरं पुत्रग्रहणमन्येषामपुत्राणाङ्गमयति । नैकीयैकपुत्र
ग्रहणं व्यावर्त्तयति एकपदोपादानसामर्थ्यान्तेनेत्येकलनिर्देशाच्च । पुत्रः पुत्रौ
पुत्रा वा विद्यन्ते यस्येति मतुप् । तेन चैकस्यापि पुत्रस्य दानाभ्यनुज्ञाने न त्वेव
कमुत्तन्दद्यादिति निषेधस्यात्रानवकाशः । स हि सन्तानाय पूर्वेषामिति हेतु
वचनप्रतिपादितपित्रादिपूर्वसन्तानस्य पितृद्वयसाधारणेनापि पुत्रेण निर्व्या
हादुक्तनिषेधस्य भ्रात्रतिरिक्तविषयता सिद्धेः । किञ्च दानस्य स्वस्वनिवृत्ति
पूर्वक परस्वलापादनरूपत्वात् तस्य चानेन निषेधात् । प्रकृतेचैकस्योभयसाधा
रणीकरणेन स्वनिवृत्त्यभावात् कन्यादान इव दानपदार्थस्य गौणत्वात् ।
पुत्रपदस्यैव मुख्यत्वादौरसत्वमेव पुत्राणां सिद्ध्यति । तेन च भ्रातृकृत
पुत्रप्रतिनिधीनाभ्यग्रहणाभावोऽवगम्यते । भवेदित्यनेन पुत्रवत्तायाः सत्ता
प्रतिपादनाद्भूतपुत्रत्वं भवित्युक्तत्वं व्यावर्त्तयति । तेन चातोतेन भ्रातृ
पुत्रेणान्यस्य भ्रातृत्वं पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखमित्यादि फल
सम्बन्धः । न चानागतपुत्रप्रतीचायामुत्तान्तरापरिग्रह इति ॥ तच्छब्देना
पुत्राणामेव भ्रातृणाम्यरामर्शात् जनकस्य स्वपुत्रसम्बन्धाभावव्यावर्त्तनाय सर्व्व
इति ॥ त इत्यत्र स च तौ च ते च इत्येकशेषादेकस्य द्वयोर्व्यङ्ग्यं वा पुत्रेच्छया
तत्पुत्रीकरणं भवति । तेनेति येन जनकस्य पुत्रवत्त्वं तेनैव सर्व्वेषामपीति ।
पुत्रेणेत्येकलनिर्देशादेकस्याप्यनेकपुत्रत्वाभिधानेन । नत्वैकमुत्तन्दद्यात्प्रतिगृही
यादेत्येतन्निषेधस्यात्रानवकाश इत्युक्तमेव ॥ तथाच कालिकापुराणे ॥ वेताल
भैरवयोः शङ्करात्मजयोरेकेन पुत्रेणोभयोः पुत्रवत्त्वं लिङ्गं दृश्यते ॥

ऋषय ऊचुः ॥ अपुत्रस्य गतिर्नास्ति श्रूयते लोके वेदयोः । वेतालभैरवौ
यातौ पुरा वै तपसे गिरिं । पूर्वं लकृतदारौ तौ तयोः पुत्रा न च श्रुताः ।
तेषां न्तु सम्यगिच्छामः श्रोतुं संस्थानमुत्तमं ॥

॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ अपुत्रस्य गतिर्नास्ति प्रेत्य चेह च सत्तमाः । स्वपुत्रै
भ्रातृपुत्रैश्च पुत्रवन्तौ हि स्वर्गताः ॥ सम्यक् सिद्धिमवापेह यदा वेतालभैरवौ ।
हरस्य मन्दिरं यातौ कैलाशम्प्रति हर्षितौ ॥ तदा हरस्य वचनान्दन्दी तौ
रहसि द्विजाः । प्राहेदम्बचनं तथ्यं सान्त्वयन्निव बोधकृत् ॥

॥ नन्दुवाच ॥ अपुत्रौ पुत्रजनने भवन्तौ शङ्करात्मजौ । यतेतां जातपुत्रस्य
सर्वत्र सुलभा गतिः ।

॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ तस्येदम्बचनं श्रुत्वा नन्दिनः प्रीतमानसौ । एकमेव
करिष्यावो नन्दिनश्चेत्यभाषताम् । ततः कदाचिदुर्वश्यां भैरवो मैथुनङ्गतः ।
तस्यां स जनयामास सुवेशन्नाम पुत्रकम् । तमेव चक्रे तनयस्वेतालोपि स्वकं
सुतम् । ततस्तौ तेन पुत्रेण स्वर्गाङ्गतिमवापतुरिति ॥ नन्दिदमेकस्थाने कपुत्रत्वं
किंयुगपदुत्पत्यतेऽयवा क्रमेण । नाद्यः युगपत्प्रतिगृहीयुरिति विध्यभा
वात् । नापरः पूर्वसंस्कारावरुद्धे तत्सजातीयसंस्कारान्तरानुत्पत्तेरिति
चेन्न । सप्तदशावराश्चतुर्विंशतिपरमाः सत्रमासीरन्नितिवत्तत्सर्वशब्देर्वाद्द्वै
कशेषेण प्रतिगृहीतभाटसाहित्यस्यात्र विवक्षितत्वात् । तेन दानमपि सहि
तेभ्य एव सिद्ध्यति । यथा तुलापुरुषे सहितानामेव ऋत्विजां सम्प्रदानत्वम्प्र
तिगृहीतत्वञ्चेति । तदाहुः । इत्यावाह्य सुरान्दद्याद् द्विगभ्या हेमभूषणमित्यत्र
ऋत्विगभ्य इति वज्रवचनान्मिलितानामेव सम्प्रदानत्वम् । तेन च सर्वेषामुपरि
गुरुहस्तं कृत्वा तदधः क्रमेण ऋग्वेद्यादीनामृत्विजां हस्तानाधाय भूषणानि
देयानीति वाचस्पतिमिश्राः । नच युगपदनेकपुत्रत्वानुपपत्तिरपि युगप
त्प्रतिगृहेण द्वैपदीभार्यात्ववदस्य विलक्षणस्त्वानेकपुत्रत्वस्य प्रसिद्ध्यामुत्थाय
एतद्वत्स्वीकारात् । पुत्रिण इत्यत्र पुत्र एषामस्तीति भवनार्थक्रेनास्तिना पुत्रभ
वनप्रतिपादनादभावितस्य च भवनायोगात् प्रतिगृहीतव्यापार आक्षिप्यते ॥

तथाचाचिः ॥ अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदेति ।

वशिष्टोऽपि ॥ पुत्रम्यतिग्रहीयन् बन्धूनाह्वय राजनि चावेद्य निवेशनस्य
मध्ये व्याहृतिभिर्जला अदूरवान्धवं बन्धुसन्निकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयादिति ॥

श्रौतकोऽपि ॥ दातुः समचङ्गत्वा तु पुत्रं देहीति याचयेत् । याचयेदिति
प्रयोजके णिच् । तेन याचनार्थवृत्तब्राह्मणद्वारा याचयेदिति एतेनाकन
स्य भ्रातृपुत्रस्य पितृव्यपुत्रत्वम् । अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत् । स
एव तस्य कुर्वीत आह्वयपिण्डादकक्रियामिति वृहत्पराशरस्मरणात् इति चेद्यं
निरस्तम् । प्रतिग्रहीतृव्यापारविना तत्पुत्रत्वानुपपत्तेः । न च गूढोत्पन्नदत्ता
त्मनाः कर्त्तृव्यापाराभावः । गृहे प्रच्छन्न उत्पन्ना गूढजस्तु सुतः स्मृत इति ।
दत्तात्मा तु स्वयन्दत्त इति कर्त्तृव्यापाराश्रयणादिति वाच्यम् । तत्रापि फलस्य
क्रियासामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनात् । तस्मात् भ्रातृणामेकजा
तानामित्यपुत्रस्य पितृव्यत्वेति वचनं न यथाश्रुतमेवार्थवत् । त्रयोदशपुत्रापत्तेः
न चेष्टापत्तिः । पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः । तेषां षड्बन्धु
दायादाः षड्दायादवान्धवा इति द्वादशसङ्ख्याविरोधात् । नन्वस्त्वेव सङ्ख्या
विरोधः । औरसः पुत्रिकावीजचेत्तजौ पुत्रिकासुतः । पौनर्भवश्च कानोनः
सहोढो गूढसम्भवः । दत्तः क्रीतः स्वयन्दत्तः कृत्रिमश्चापविद्रुक्कः । यत्र कचो
त्पादितश्च स्वपुत्रा दशपञ्चचेति स्मृत्यन्तरस्मरणात् । पुत्रास्तयोदश प्रोक्ता
मनुना येऽनुपूर्वशः । सन्तानकारणन्तेषामौरसः पुत्रिकातयेति वृहस्पतिस्मर
णात् ॥ चेत्तजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहुः
क्रियालोपायन्मनीषिण इति स्मरणात् । औरसचेत्तजौ पुत्रौ पितृरिक्तस्य
भागिनौ । दशापरेतु क्रमशो गात्रेरिक्थांशभागिन इति मनुस्मरणाच्चेति
चेत्सत्यम् । केषाञ्चित्क्वचिदन्तर्भावात् क्वचिद्वहिर्भावाच्च तत्तत्सङ्ख्यापपत्तेर्न द्वाद
शसङ्ख्याविरोध इति स्थितम् ॥ किञ्चापुत्रदायाधिकारे पत्नीदुहितरश्चैव पित
रौ भ्रातरस्तथा । तत्सुत इति पञ्चमस्थानस्थितिविरोधश्च ॥ अयमभिसन्धिः ।
भ्रातृव्यस्याकृतस्यापि पुत्रत्वेऽपुत्रत्वादपुत्रधनाधिकारे पञ्चमस्थाने भ्रातृव्यपरि

गणनं विरुद्धमेवं पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रश्च तद्वद्भातृसन्ततिः । सपिण्डसन्तति
 र्वापि क्रियाहो नृप जायत इत्यादिपिण्डाधिकारे ज्ञेयम् । नन्विदमप्र
 योजकं यत्पिण्डश्चक्याभावादपुत्रत्वमिति । अप्रशस्तास्तु कानोनगूढात्पन्न
 सहोढजाः । पोतर्भवश्च नैवैते पिण्डश्चक्यांशभागिन इति विष्णुना कानीना
 दीनां पुत्रत्वेऽपि पिण्डश्चक्याभावदर्शनात् । तथा पिण्डश्चक्याभावे ऽप्यकृतस्यैव
 भातृव्यस्यास्तु पुत्रत्वं काचतिरिति चेत् मैवम् पिण्डदोषहरश्चैषामिन्यनेन
 पिण्डश्चक्यभागित्वं हि पुत्रत्वस्य प्रयोजनमुक्तं तदभावे स्त्रीवादेरिव पुत्रत्वस्वरूप
 सत्तामात्रस्याप्रयोजकत्वात् । अपुत्रैणैव कर्तव्यः पुत्रतिनिधिः सदेति विधि
 प्रत्ययश्रवणेनाकृतस्य पुत्रत्वायोगाच्च । नच भातृव्येतरविषयोऽस्मिन्निति
 वाच्यम् । सङ्कोचे प्रमाणाभावात्प्रत्युत एकमेव करिष्याव इत्युपक्रम्य तमेव चक्रे
 तनयम्बेतालोपि स्वकं सुतमिति वैतालीयभैरवपुत्रपुत्रीकरणलिङ्गविरोधाच्च ॥
 किञ्च यत्र दशानां सोदराणां मध्ये पञ्च प्रत्येकन्दश पुत्राः पञ्च चात्यन्तमपुत्रा
 स्तत्र पञ्चानामपुत्राणाम्प्रत्येकं पञ्चाशत्पुत्रत्वापत्तिः पञ्चाशताञ्च पुत्राणाम्प्र
 त्येकन्दशपितृकतापत्तिरित्याद्यनेकोपपन्नः न चेष्टापत्तिः पुत्रप्रतिनिधिः कार्य
 इत्युपादेय गतैकत्वविवक्षणात् । एकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् । सर्वे ते तेन पुत्रेणेत्यत्र
 पुत्रपुत्रवतोरुभयोरपि प्रत्येकं श्रुतैकत्वविरोधाच्च ॥ नच स्वपुत्रैर्भातृपुत्रैश्च पुत्र
 वन्तो हि स्वर्गता इत्यत्र भातृपुत्राणां बह्वलश्रवणादित्यलम्बज्जना । बहवो
 पि भातृपुत्रा अकृता एवैकस्य पुत्रा भवेयुरिति वाच्यम् । तस्य लौकिकसिद्ध
 बह्वत्वानुवादकार्यवादगतत्वेनाविचित्तत्वात् ॥ अस्मात्पक्षे तु एकेनैव प्रकृतनित्य
 विधिसिद्धान्तनेकोपादानस्य वैयर्थ्यादशास्त्रीयत्वाच्च ॥ तस्मात्सन्निहितसंगोच सपि
 ण्डेषु भातृपुत्र एव पुत्रीकार्यं इति स्थितम् । ततश्च कृतत्वेन प्रथमं धनपिण्ड
 भागित्वमकृतत्वेन च स्वस्वस्थान इति ॥ विष्णुचवनन्तु पूर्वपूर्वपरिगणितपुत्र
 सङ्ख्याविषयमिति न कोपि विरोधः । नन्वेवं सर्वाणामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी
 भवेत् । सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिण्यो मनुरब्रवीदित्यत्राप्यकृतस्य पुत्रत्वं न
 स्यात् । न चेष्टापत्तिः आचारविरोधात् । पितृपत्यः सर्वा मातर इति पितृ

पत्नीलमात्रनिमित्तकमाहव्यपदेशविरोधाच्चेति चेत् । भैवं सपत्नीपुत्रस्य साक्षा
द्वर्चवयवारब्धतया ऽकृतस्यापि पुत्रत्वसम्भवात् । वचनन्तु नियमार्थमित्युक्त
मेव । आहव्ये तु दम्पत्यारन्यतरस्थाप्यवयवसम्बन्धाभावात् । नाकृतस्य पुत्रत्व
मिति ॥

यत्तु दृहस्यतिना ॥ यद्येकजाता बहवो भ्रातरस्तु सहोदराः । एकस्यापि
सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणः स्मृताः ॥ बह्वीनामेकपत्नीनामेष एव विधिः स्मृतः ।
एका चेत्पुत्रिणी तासां सर्वासां पिण्डदस्तु सः । इति भ्रातृव्यधर्मातिदेशः ॥
सापत्न्येऽभिहितः सोऽपि प्रतिनिधित्वाभिप्रायेण न पुत्रीकरणाभिप्रायेण भर्त्त
वयवारब्धत्वेन पुत्रत्वस्य सिद्धत्वात् । विकलावयवारब्धत्वेन प्रतिनिधित्वेपि
सिद्धे वचननियमार्थमित्युक्तमेव । तदेतत् स्पष्टीकृतन्देवस्वामिना । उभय
त्रापि नान्यः प्रतिनिधिः कार्य्य इत्यनेन ग्रन्थेन विवृतञ्चैतच्चन्द्रिकायाम् ॥
उभयत्रापि यद्येकजाता इत्येव वचनद्वयेपि भ्रातृसुते सपत्नीसु ते च पुत्रप्रति
निधितया कथञ्चित्सम्भवत्यन्यो न प्रतिनिधिः कार्य्य इति । विज्ञानेश्वरोऽपि
मानवम्बुचो व्याचष्टे । भ्रातृपुत्रस्य पुत्रीकरणसम्भवे ऽन्येषाम्पुत्रीकरणनिषेधार्थं
न पुनः पुत्रत्वप्रतिपादनाय तत्सुतो गोत्रजो बन्धुरित्यनेन विरोधादिति ॥
भ्रातृव्याभावेऽन्योऽप्युक्तरीत्या प्रत्यासन्नः ॥

तथाच शौनकः ॥ चक्षियाणां स्वजातौ वै गुरुगोत्रऽसमेऽपि वा । वैश्यानां
वैश्यजातेषु गुरुद्राणां गुरुद्रजातिषु ॥ सर्वेषाञ्चैव वर्णानाञ्जातिष्वेव च नान्यतः ।
दौहित्रो भागिनेयश्च गुरुद्रैस्तु क्रियते सुतः । ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः
सुतः कचिदिति ॥ स्वजातौ चक्षियजातौ जातिसामान्योपादानेऽपि प्रत्या
सन्तिः पूर्व्ववदत्रापि नियामिकाः । अदूरबान्धवमित्यादिवशिष्टस्मरणत्वात् ।
सपिण्डाभावे गुरुगोत्रसमेऽपि वा चक्षियाणं प्रातिस्निकगोत्राभावाद्गुरुनिर्देशः ।
अतएव व्यवधानात्सपिण्डाभावे सगोत्रविधानं तत्रापि स्वजातावित्येव सर्वेषां
चैव वर्णानां जातिष्वेव च नान्यत इति वाक्यशेषात् ॥ तेन च भिन्नजातोऽपि सपि
ण्डसगोत्रव्यावृत्तिः । वैश्यजातेषु वैश्यजातिष्वित्यर्थः । जातिर्जातन्तु सामान्य

मिति त्रिकाण्डीयस्मरणात् । अत्रापि सामान्योपादानेऽपि प्रत्यासत्तिः पूर्ववन्नियामिका । गुरुगोत्रसमेपि वेत्यत्रापि प्रवर्तते । पौरोहित्याद्राज्यविशामिति स्मरणात् ॥ स्वगोत्रेषु कृता ये स्फुरित्यस्य त्रैवर्णिकसाधारण्याच्च । सपिण्डाभावे गुरुगोत्रसम इत्यत्रापि तुल्यप्रत्यासत्तेर्नियामकत्वात् । गृहजातिष्विति । अत्रापि प्रत्यासत्तिः पूर्ववदेव । गुरुगोत्राश्रवणाच्च गुरुगोत्रसमेपि वेत्यस्यात्र प्रवृत्तिः । तेन गृहजातिमात्र इति सिद्ध्यति ॥

तदाह ब्रह्मपुराणम् ॥ गृह्णाणान्दासवृत्तीनां परपिण्डोपजीविनां । परा यत्तशरीराणां न कश्चित्पुत्र इत्यपि । तस्मादासस्य दास्याश्च जायते दास एव हीति । त्रैवर्णिकानां त्रैवर्णिकानुलोमजानाञ्चोत्कृष्टत्वात्प्रतिलोमजानाञ्चापकृष्टत्वात् न कश्चित्पुत्रः कर्तुं शक्यते इति गृह् एव पुत्रीकार्थ्या दासदास्युत्पन्नत्वादिति ननु चक्षियादिवाक्यत्रयं नारम्भणीयं न्यायसाम्येन पूर्ववाक्यादेव तदर्थं सिद्धेः । आरम्भे वापि सर्वेषाञ्चैव वर्णानामित्यनेन पौनरुक्त्याच्चेति चेत् मैवं चक्षियादिपदैः चक्षियादिसमानधर्मकभूर्द्धावसिक्तादीनामपि प्राप्त्यर्थात् ॥ ब्राह्मणेन चक्षियायामुत्पादितः चक्षिय एव भवति चक्षियेण वैश्यायां वैश्य एव वैश्येन गृह्द्रायां गृह्द्र एव भवतीति शङ्खस्मरणात् ॥ स्वजाताविति चक्षियादिसमानधर्मत्वेपि भूर्द्धावसिक्तादीनां चक्षियादिपुत्रत्वाभावबोधनायेति ॥ तिस्रोवर्णानुपूर्व्येणेत्यानुपूर्व्यलिङ्गात् । नच सर्वेषामित्यनेन पौनरुक्त्यं तस्य वर्णानामनुलोमानाञ्च स्वजातिनियमानुवादेन प्रतिलोमानां तदभावबोधनार्थत्वात् ॥ तदेवाह सर्वेषामिति वर्णपदोपादानसामर्थ्यादर्णानामेव स्वजातिनियमः स्थानानुलोमजानामिति तत्प्राप्त्यर्थं सर्वपदोपादानम्प्राप्तिश्च वर्णसमानधर्मत्वात् नच वर्णविशेषणन्तत् च कारणुपपत्तेः । ततश्च वर्णानामनुलोमजानाञ्च जातिष्वेवेति नियमो नान्यतो नान्येषु प्रतिलोमेऽवित्यर्थः । नन्विदं पूर्ववाक्यप्राप्तप्रत्यासत्त्यपवादकतथैव कुतो नेष्यते । अदूरवान्धवमिति वशिष्ठवाक्यविरोधादिति चेन्न तस्य ब्राह्मणवाक्यकवाक्यतयोपसंहारादित्येते । मैवम् अपवाद लौकिकवैदिकप्रत्यासत्तिनियामकवृद्धव्यवहाररूपन्यायविरोधात् ।

प्रयोजनाभावादतिप्रसङ्गादनेनैव प्रत्यासत्तिसामान्यापवादे दौहित्रा भागिनेय
 स्येति प्रत्यासत्तिविशेषापवादासङ्गतेषु तस्मात् यथोक्तव्याख्यैव प्रयोजनवतीति
 प्रत्यासत्तिसामान्यात् प्राप्तयोर्दौहित्रभागिनेययोस्त्रैवर्णिकेष्वपवादमाह दौहि
 त्र इति । तुशब्दस्य चावधारणार्थतया शूद्रैरेवेति नियमात् त्रैवर्णिकव्या
 वृत्तिः तत्र हेतुमाह ब्राह्मणादित्रय इति कचिदपि शास्त्रे भागिनेयस्य त्रैव
 र्णिकसुतत्वाददर्शनाच्छूद्रविषयत्वमेवेति समुदायार्थः भागिनेय इत्यविवक्षितं
 हेतौ व्यर्थविशेषणतापत्तेः । विवक्षायां भागसिद्धेः । दौहित्रभागिनेयौ शूद्र
 विषयौ शास्त्रान्तरे त्रैवर्णिकविषयत्वाभावात् यथा सुरापानादाविति प्रयोगान्ते
 नेभयोस्त्रैवर्णिकविषयत्वासिद्धिः । अथेदम्वाक्यद्वयं शब्दविधयैव स्वस्वविषये
 प्रमाणं नानुमानविधया तेन भागिनेयमात्रस्यैव त्रैवर्णिकविषयत्वाभावो न
 दौहित्रस्येति वाच्यं तदपि न वाक्यभेदापत्तेः । दौहित्रस्य त्रैवर्णिकेषु विकल्पा
 पत्तेः ॥ अदूरवान्धवत्वेन प्राप्तत्वाच्छूद्राणामेवेति नियमेन निषिद्धत्वात्
 यदा शूद्राणामेवेति नियमेन दौहित्रस्य त्रैवर्णिकेषु निषेधः सिद्ध्यति । त्रैवर्णि
 कानां भागिनेय एव न भवतीति नियमेन दौहित्रस्य प्राप्तिस्य सिद्ध्यतीति
 विकल्पः । किञ्च शब्दविधया प्रामाण्ये पूर्ववाक्ये किं नियमः परिसङ्ख्या वा
 स्यात् । कथं नियमः कथञ्च परिसङ्ख्या । दौहित्रभागिनेयोयोरेव शूद्राणामिति
 नियमः पक्षे दौहित्रादेः पक्षे च भ्रातृव्यादेः प्राप्तत्वात् । शूद्राणामेव दौहित्र
 भागिनेयाविति च परिसङ्ख्या दौहित्रादेश्चतुर्विधं वर्षेषु युगपत्प्राप्तत्वात् ॥
 तत्राद्ये भ्रातृव्यादिविधायकसामान्यशास्त्रस्य बाधः सर्वेषामेव वर्णानां जाति
 स्त्वेव न चान्यत इत्यत्र जातिपदस्य दौहित्रादि परतया सङ्काचः ॥ दौहित्रभागि
 नेययोरभावे पुत्रीकरणाभावप्रसङ्गश्चेति । परिसङ्ख्यापक्षे तु शूद्राणामेवेत्यने
 नैव त्रैवर्णिकेषु तन्निषेधप्रसिद्धौ ब्राह्मणादित्रये नास्ति इत्यादि पुनस्तन्निषेधक
 वाक्यवैयर्थ्यापत्तिरिति तस्मादननुमानविधयैव वाक्यद्वयव्याख्या साधीयसीति ।
 किञ्च न्यायमूलिकाया अनुमानविधायाः श्रुतिमूलिकायाः शब्दविधाया गुरु
 त्वाच्च ॥ श्रुतिकल्पने श्रुतिद्वयकल्पनाच्च न्यायमूलकत्वे च नास्तीति वर्त्तमानाप

देशे लिङ्गम् । यदा तु दौहित्रो भागिनेयो वा गृह्णानां विहितः सुत इति पाठः
 सदापि गृह्णानामेव गृह्णानामपीति वेत्यन्वयसंशयव्युदासाय नियमपरता
 मेव स्पष्टीकर्तुं ब्राह्मणादित्रय इत्यस्य प्रवृत्तेरेकवाक्यैव नियमपरता चेयं ।
 दौहित्रभागिनेयकर्मकपुत्रीकरणभावनायामनियमेन चतुर्णामपि वर्णानां
 कर्तृत्वेन प्राप्तौ गृह्णनियमेन गृह्णानामेवेत्यन्वयः सिद्ध्यति तथा च भागिनेय
 पदं दौहित्रस्याप्युपलक्षणमेव । अन्यथा दौहित्रभागिनेययोः गृह्णविषयत्वनिश्च
 मासिद्धेः । सिद्धौ वा दौहित्रस्य त्रैवर्णिकविषये विकल्पापत्तिरित्युक्तमेव । यद्येवं
 तर्हि भागिनेयस्य त्रैवर्णिकविषयत्वाभाव एव दौहित्रभागिनेययोः गृह्णविषय
 त्वेन साध्यतामिति चेन्न । गृह्णविषयत्वादित्यनेनैव सिद्धौ दौहित्रभागिने
 यपदोपादानवैयर्थ्यात् । अविवक्षायामुभयाविवक्षातो भागिनेयमात्राविव
 क्षाया लघुत्वात् । तस्माद्यथोक्तमेव साधय इति ॥

तदेतत् स्पष्टमाचष्ट शाकलः । सपिण्डापत्यकश्चैव सगोत्रजमथापि वा । अपु
 त्रको द्विजो यस्मात्पुत्रत्वे परिकल्पयेत् । समानगोत्रजाभावे पालयेदन्यगोत्रजं ।
 दौहित्रं भागिनेयञ्चमातृसहसुतम्बिनेति । एतेन भागिनेयपदं दौहित्रमातृ
 व्यस्येयोरुपलक्षणमिति स्पष्टमेव सिद्धम् । युक्तञ्चेतत् विरुद्धसम्बन्धस्य त्रिविध्यं
 समानत्वादित्यलम्बज्जना ।

नान्यजातीयः पुत्रीकार्यं इत्युक्तं तदतिक्रमे कथमित्यत आह शौनकः ॥
 यदिस्यादन्यजातीयो गृहीतोऽपि सुतः कश्चित् । अंशभाजं न तं कुर्याच्चैनकस्य
 मतं हि तदिति । अन्या गृहीत्रपेक्षया उत्कृष्टा अपक्वृष्टा वा जातिर्यस्यासौ
 गृहीतो विधिनापीत्यर्थः । अंशोधनस्य अंशपदसामर्थ्यात् कृत्स्नधनव्युदा
 सोऽर्थसिद्ध एव ॥ असवर्णास्तु यासां च्छादनभाजना इति कात्यायनस्मरणात् ।
 पिण्डदेशहरश्चैषामित्युपक्रम्य सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति
 योगीश्वरस्मरणाच्च ।

इदानीं कीदृशः पुत्रीकार्य इत्यत आह शौनकः ॥ नैकपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं
 कदाचन । बहुपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नत इति । एक एव पुत्रो यस्येति एक

पुत्रस्तेन तत्पुत्रदानं न कार्यम् । नन्वेवैकमुत्तन्दद्यात्प्रतिगृहीयादिति वशिष्ठस्य
रणात् । अत्र स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादानस्य दानपदार्थत्वात् परस्व
त्वापादनस्य च परप्रतिग्रहस्मिन्ननुपपत्तेस्तमप्याक्षिपति । तेन प्रतिग्रह
निषेधाप्यनेनैव सिद्ध्यति ॥

अतएव वशिष्ठः ॥ नन्वेवैकमुत्तन्दद्यात्प्रतिगृहीयादिति । तत्र हेतुमाह । स
हि सन्तानाय पूर्वेषामिति । सन्तानार्थत्वाभिधानेनैकस्य दाने सन्तानविच्छि
त्तिप्रत्यवायो बोधितः । स च दातृप्रतिग्रहीत्रोरुभयोरप्युभयशेषत्वात् ॥

यत्तु स्यत्यन्तरम् ॥ सुतस्य सुतदाराणां वशित्वमनुशासने । विक्रये चैव दाने
च वशित्वं न सुते पितुरिति । यच्च योगीश्वरस्मरणम् देयन्दारसुतादृत इति
तदेकपुत्रविषयम् । कदाचन आपदि ॥

तथाच नारदः ॥ निक्षेपः पुत्रदारञ्च सर्वस्वञ्चान्वये सति । आपत्स्यपि हि
कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना । अदेयान्याङ्गराचार्या यद्यत्साधारणान्वनमिति ।
इदमप्येकपुत्रविषयमेव वशिष्ठशौनकेकवाक्यत्वात् । तर्हि केन पुत्रो देय इत्यत
आह । बह्वपुत्रेणेति । बहवः पुत्रा यस्तेति बह्वपुत्रः नैकपुत्रेणेति निषेधात् ।
द्विपुत्रस्यैव दानप्राप्तौ यद्वह्वपुत्रेणेत्युच्यते । तद्विपुत्रस्यापि तत्प्रतिषेधाय । एक
पुत्रो ह्यपुत्रो मे मतः कौरवनन्दन । एकं चतुर्यथाऽचचुर्नाशे तस्यान्ध एवही
त्यादि भीष्मम्यति शान्तनूक्तेः । बह्वपुत्रेणेति पुंस्त्वश्रवणात् स्त्रियाः पुत्रदानप्रति
षेधः । अत एव वशिष्ठः । न स्त्री पुत्रन्दद्यादिति नैरपेक्ष्यश्रवणाच्चेति भावः ॥
भर्त्रनुज्ञाने तस्या अप्यधिकारः । तथाच वशिष्ठः । अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुरिति ॥
यत्तु दद्यान्माता पिता यस्वेति यच्च माता पिता वा दद्यातामिति मातृ
पितृसमकक्ष्याभिधानं तदपि भर्त्रनुज्ञानविषयमेव । नचैवं विधवाया आपद्यपि
पुत्रदानं न स्यात् भर्त्रनुज्ञानासम्भवात् परिग्रहवदिति वाच्यम् । मानवीयलिङ्ग
दर्शनेन तथाकल्पनात् । नैरपेक्ष्यश्रवणाच्च । स्त्रीनिरपेक्षस्येकस्यापि पुत्रस्य
भर्तुर्दानाधिकारः । दद्यान्माता पिता यं वा माता पिता वा दद्यातामिति
मातृनिरपेक्ष्येकपितृनिर्देशाद्वीजस्य प्रधान्यादयोनिजा अपि पुत्रा इत्यन्त

इति वैधायनोद्यहेतुदर्शनाच्च । भारतेऽपि । माता भ्राता पितुः पुत्रो येन जातः स एव होति । अतिरपि आत्मा वै जायते पुत्र इति । मानवे दद्यातामित्युभयकर्तृकताश्रवणाच्चोभयाधिकारो मुख्यः ॥

अतएव वशिष्ठः ॥ शुक्रशोणितसम्भवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवत इति ॥ वैधायनेऽपि ॥ मातापि चोरेव संसर्गसाम्यादिति ॥ अतएव मातापिता वा दद्यातामिति मनुना मातुर्भर्तृनुज्ञानसापेक्षत्वाज्जघन्यत्वं स्थनुज्ञाननैरपेक्ष्यात्पितुर्भर्तृमत्वं जनकतासाम्यादुभयोर्मुख्यत्वमभिप्रेत्य पूर्वपूर्वस्वरसादुत्तरोत्तरमभिहितम् ॥ नचेदमेकमेव वाक्यं दिवचनान्तैकक्रियाश्रवणादिति वाच्यम् । मध्ये विकल्पासङ्गतेः तस्माद्विकल्पत्रयमेव ॥

अतएव योगीश्वरः ॥ दद्यान्माता पिता यं वेति प्रत्येकमेकवचनान्तमेव क्रिया पदमुदाजहार ॥ तत्रापि निमित्तमाह प्रयत्नत इति । प्रकृत्यो यन्नेद्यस्मिन् काले ऽसौ प्रयत्न आपत्कालस्तेन चापत्काल एव पुत्रदानं नान्यथेत्यर्थः ॥

यथाह कात्यायनः ॥ आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रय एव वा । अन्यथा न प्रवर्त्तत इति शास्त्रविनिश्चय इति प्रक्रमात्पुत्रदाराणाम् ॥

मनुरपि ॥ माता पिता वा दद्यातां यमङ्गिः पुत्रमापदोति ॥ आपदि दुर्भिक्षादावनापदि दाने दातुर्दोषः अन्यथा न प्रवर्त्ततेति निषेधात् यदा प्रयत्नत इति प्रतिग्रहीतुः प्रयत्नादापद्यपुत्रत्व इति ॥ अपुत्रैरेव कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदेत्यन्तिस्मरणात् व्याख्यातञ्चैवमेवापरार्कचन्द्रिकाभ्याम् । आपदि ग्रहीतुरपुत्रत्व इति ॥

विशेषान्तरमपि कालिकापुराणे । दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृताः । आयाति पुत्रतां सम्यगन्यबीजसमुद्भवाः । पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथवीपते । आचूडान्नं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यत इति । चूडाद्या यदि संसृकरा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते । ऊर्द्धन्तु पञ्चमादधानं दत्ताद्याः सुता नृप । गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रोत्पेष्टं प्रथमञ्च

रेत् । पौनर्भवन्तु तनयं जातमात्रं समानयेत् । कृत्वा पौनर्भवष्टोमं जातमात्रस्य तस्य वै । सर्व्वेऽसु कुर्यात्संस्कारान् जातकर्मादिकाञ्चरः । कृते पौनर्भवष्टोमे सुतः पौनर्भवस्तत इति ॥ दत्तेति अन्यवोजसमुद्भवा अपि दत्ताद्यास्तनया निजगोत्रेण प्रति गृहीत्वा स्वगोत्रेण सम्यक् स्वसूत्रोक्तविधिना जातकर्मादिभिः संस्कृताश्चेत्त देव प्रतिग्रहीतुः पुत्रतां प्राप्नुवन्ति नान्यथेत्यर्थः ॥

तदाह वशिष्ठः ॥ अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः । स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभागिति । दत्ताद्या इत्यादिपदेन कृत्रिमादीनां ग्रहणम् । औरसः चेन्नजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च भागार्हास्तनया इमे । कानीनश्च संहोढश्च कृतः पौनर्भवस्तथा । स्वयं दत्तश्च दासश्च षडिमे पुत्रपांसनाः । अभावे पूर्व्वपूर्व्वेषां परान् समभिषेचयेत् । पौनर्भवं स्वयन्दत्तं दासं राज्ये न योजयेदिति पूर्व्वोपक्रमात् । योच्यमानर्भवादीनां राज्यनियोजनाभावः स औरसव्यतिरिक्ताभाव एव अभावे पूर्व्वपूर्व्वेषामित्यस्यैवानेनापवादात् । सत्यौरसे तु राज्याभावस्य । न चेन्नजादींस्तनयान् राजा राज्येऽभिषेचयेत् । पितृणां साधयेन्नित्यमौरसे तनये सतीत्यनेन प्रागेवाभिधानात् । सत्यौरसे चे जादीन् राज्ये नैवाभिषेचयेत् । पितृणां नित्यं आङ्गादि चैव न साधयेन्न कारयेदित्यर्थः । भोत्रेणेति यद्यपि जातकर्मादिसाक्षाङ्गोत्रस्य करणता न श्रूयते तथापि तदङ्गभूते वृद्धिआङ्गे तत्सम्बन्धावश्यम्भावात् प्रधानेऽपि तत्सम्बन्ध इति । चूडादिषु साक्षादेव तत्सम्बन्धः । शिखा अपि च कर्त्तव्याः कुमारस्यार्धं सङ्ख्येति स्मरणात् । संस्कारैः पुत्रत्वमित्युक्तम् । तानेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामाह पितुर्गोत्रेणेति । यः पुत्र आचूडान्तं चूडान्तैः संस्कारैः पितुर्जनकस्य गोत्रेण संस्कृतः सोऽन्यतोऽन्यस्य पुत्रतां न याति । अथमत्राभिसन्धिः । अत्र कृतचूडस्य परिग्रहीतपुत्रताभावप्रतिपादनमसाधारणपुत्रतां विषयीकरोतीत्यवश्यं वाच्यम् । अन्यथा गृहीत्वा पञ्चवर्षीयमित्यनेन कृतचूडस्यापि परिग्रहीतपुत्रताप्रतिपादनविरोधात् गृहीलेत्यस्य च कृतचूडविषयत्वावश्यभावः स्पष्टमिष्यते । ततश्च चूडान्तसंस्कारसंस्कृतस्य परिग्रहे द्यामुष्यायणता भवति गोत्रद्वयेन संस्कृत

त्वात् । तस्य च फलं गोत्रद्वयसम्बन्ध इत्यग्रे वक्ष्यते । अनेन जातकर्मादीनां चूडा
 न्तानां संस्काराणां पुत्रताहेतुत्वमुक्तम् । आचूडमिति वक्तव्ये यदन्तग्रहणं तद
 कृतार्थसमसङ्गशिखस्य पुत्रीकरणभ्यनुज्ञानार्थं प्रधानानिष्पत्त्या पुत्रतार्हत्वात् ।
 चूडाद्या इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । अकृतजातकर्माद्यसम्भवे कथमित्यत आह । चूडा
 द्या यदीति । यदि चूडाद्याः संस्कारा निजगोत्रेण प्रतिग्रहीतगोत्रेण कृता वै
 शब्देऽवधारणे । तदैव दत्ताद्यास्तनयाः स्युरन्यथा ते दासा उच्यन्ते इति । चूडा
 आद्या येषां ते तथेति नतु चूडाया आद्या इति पूर्व्वेन पौनरुक्त्यापातात् । अनेन
 जातकर्माद्यन्नप्राप्तनान्तानां जनकगोत्रेणानुष्ठानेऽपि न विरोधः । तथा चाकृत
 जात कर्मादिर्मुख्याऽकृतचूडोऽनुकल्प इति सिद्ध्यति । दत्ताद्या इत्यादि पदेन कृत्रि
 मादिग्रहणमित्युक्तमेव । तेषामपि संस्कारैरेव पुत्रत्वं न परिग्रहमात्रेण अन्यथा
 दास उच्यत इति विपक्षबाधकात् । अन्यथा चूडाद्यकरण कृतचूडादिपरिग्रहे वा
 दासता भवति नतु पुत्रत्वमित्यर्थः । अस्य पुत्रत्वस्य धूपत्वादिवत्संस्कारजन्यत्वात्
 असंस्कृतः पुत्रीकार्यइति स्थितम् । तत्रावध्यपेक्षायामाह । ऊर्द्धमिति । असं
 स्कृतोऽपि पञ्चमादूर्द्धं न ग्राह्यः कालाभावेन पुत्रत्वानुपपत्तेः । अनेन पञ्चैव
 वर्षाणि पुत्रपरिग्रहकाला इत्युक्तमभवति तद्व्यतिरेकेणाभिधानन्तु पञ्चमानन्तरं
 गौणेऽपि कालो नास्तीति प्रतिपादनाय अन्यथा स्वकालादुत्तरः कालो गौणः
 सर्व्वः प्रकीर्तित इतिन्यायेन पञ्चमानन्तरस्य गौणकालत्वापत्तेः । ततश्च जननमा
 रभ्यादतीत्यवर्षं तत्रापि तृतीयवर्षस्य मुख्यकालतया ऊर्द्धन्तु पञ्चमादवर्षादित्यु
 पसंहारे वर्षश्रवणाच्चात्रापि चूडाशब्दस्य तृतीयवर्षपरतैवाभिप्रेतेति गम्यते ।
 अन्यथोपनीतिसहभावपक्षे अष्टमवर्षमकृतचूडस्य परिग्रहापत्तेः । न चेष्टापत्तिः
 ऊर्द्धन्तु पञ्चमादवर्षादित्यनेन विरोधात् । तस्मादाचूडान्तमित्यत्र चूडाशब्दस्य
 तीत्यवर्षपर एव युक्तः तृतीयानन्तरमापञ्चमं गौणः । ऊर्द्धन्तु गौणेऽपि नेति स्थि
 तम् । सुता इत्यनेन पुत्रत्वानुत्पत्तावपि चूडादिसंस्कारा उत्पद्यन्त एव तत्त
 त्कालसङ्गावादित्युक्तम् । तथापि दासतैव पुत्रत्वाभावात् । इदञ्च तृतीयं दास
 तानिमित्तम् । यन्तु कात्यायनस्मरणम् । विक्रयश्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनि

च्छवः। दाराः पुत्राश्चेत्यनिच्छूनां दानादिनिषेधः। सोऽपि पञ्चवार्षिकस्यैव नाधि
 कस्येति व्याख्येयम्। यच्च सदृशन्तु प्रकुर्याद्यमिति वाक्ये गुणदोषविचक्षणमिति
 पाठमभिप्रेत्य विचक्षणं नतु बालमिति सर्वज्ञेन व्याख्यातम् तदपि पञ्चवार्षिकं
 मेव। विचक्षणं चातुर्यविशेषेण नतु बालं बाल आघोडशाद्वर्षादिति लक्षणवि
 शिष्टं न कुर्यादित्यर्थ इति व्याख्येयम्। तर्ह्यसंस्कृताभावे कथमित्यत आह गृही
 तेति। पञ्चवर्षीयं चूडादिसंस्कारसंस्कृतमित्यर्थः। ननु कथं तस्य ग्रहणं दास
 तोऽभिधानादित्यत आह पुत्रेष्टिमिति। अयमत्राभिसन्धिः अग्रये पुत्रवान्पुरो
 डाशमष्टाकपालं निर्व्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजाकामोऽ
 मिरेवासौ प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः प्रयच्छतीति वाक्ये प्रजाफलकत्वमिष्टः
 श्रूयते। तद्यत्रानुत्पन्ना प्रजा तत्र तदुत्पत्तिरेव भाव्या यत्र त्वत्पन्ना परिगृह्यते
 तत्रोत्पत्तेरभावात्तस्याः प्रजालभेव भाव्यमिति कल्प्यते प्रकृतविधिन्ययानुपपत्तेः।
 तच्च दासत्वापनोदमृतेन सम्भवतीति तदपनोदोऽप्यवश्यमभ्युपेयः। अन्यथा
 प्रजालमात्रसम्पादकत्वे पुत्रपरिग्रहमात्रे स्यात्। यदि च संस्कारैरेव तत्र पुत्रलो
 त्पत्तेर्न तदपेक्षेति। तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यं प्रथमपदेनात्र तत्सूचनात्। सर्व्वाम्भु
 कुर्यात्संस्कारान् जातकर्मादिकान्नर इत्यन्तेऽभिधानाच्च। तस्मात्पुत्रेष्ट्या पूर्वं
 संस्कारप्रयुक्तदासत्वापनोदपूर्व्वकप्रजालसम्पादनात् संस्कृतेऽपि परिग्राह्य
 इति स्थितम् यद्येवं तर्हि संस्कृतमित्येव वाच्यम्। किं पञ्चवर्षीयपदोपादानेनेति
 चेन्नैवम्। पञ्चवर्षीयस्यैवेति नियमार्थत्वात्। नियमश्चात्तरग्रहणपूर्व्वकब्रह्मवर्च
 सफलकोपनयनप्राप्त्यर्थः। नचायन्नियमः। पूर्व्ववाक्येनैव सिद्ध इति वाच्यम्।
 तस्याकृतसंस्कारावधिसमर्पकत्वेन प्रकृतार्थत्वाभावे प्रतिगृहीतत्वात्। प्रथम
 मिति संस्कारेभ्यः प्रागित्यर्थः। ननु परिग्रहहोमादेव प्रागिति कुतो नेत्यते गृही
 तेति साङ्गाया ग्रहणभावनायाः क्ताप्रत्ययेन पूर्व्वकालतावगमात्। पुत्रेष्ट्या पूर्वं
 संस्कारापनोदेन संस्कारान्तरावश्यापेक्षणाच्चेति। यदुक्तं ऊर्द्धन्तु पञ्चमाद्वर्षान्न
 दत्ताद्याः सुता इति। तस्यापवादमाह पौनर्भवन्त्विति। अत्रतायां चतायां वा
 जातः पौनर्भवः सुत इति। अनेन सप्तविधायामपि पुनर्वा जातः संगृहीतः जात

मात्रमुत्पन्नमात्रम् तेनोत्पत्ति काल एव न कालान्तर इत्यर्थः । समानयेत्परिग्रहविधिना परिगृहीयात् ॥ ननु जातमात्रस्य जातकर्म्मवोचितम् । कुमारञ्चात्प्युरान्यैरालम्भादिति सूत्रात्तत्कथमुच्यते जातमात्रं समानयेदिति सत्यं अपरिगृहीतस्य स्वसुतत्वाभावे संस्कारानुपपत्तेः । संस्कुर्व्यात् स्वसुतान् पितेति स्मरणात् । नच वीजसम्बन्धादेव स्वं । वीजाद्येनिर्व्वलीयसीत्यपवादात् समयादन्यस्येति गौतमस्मरणाच्च अन्यस्य जनयितुः पुत्रः समयादेवेत्यर्थः । तस्मादत्र जातकर्म्मणः प्राक्परिग्रह इति । परिग्रहानन्तरं संस्कारप्राप्तावपवादमाह । कृत्वेति जातमात्रस्य परिग्रहानन्तरं पौनर्भवष्टोमविधाय पञ्चाज्जातकर्म्मादिसंस्कारान् कुर्यादित्यर्थः । नन्दिदमनुपपन्नम् जातेष्टिन्यायविरोधात् । तथाहि यथा जातेष्टिर्विधीयते तथात्र पौनर्भवष्टोमो विहितः स च जातकर्म्मणः प्राक् क्रियमाणः प्रधानं विरुण्ड्येव । पञ्चाहसाध्यत्वात्तस्येति चेदुच्यते । नात्र पौनर्भवष्टोमो जातेष्टिवदपूर्व्वविधीयते । किन्वन्यत्रोत्पन्नस्य तस्य जातकर्म्मादीनाञ्च क्रममात्रं । यथा दर्शपौर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति तेन न कोऽपि विरोधः । वैशब्देऽवधारणे जातमात्रस्यैव न कालान्तर इत्यर्थः । तेनास्य जातेष्टिवदेव पूर्व्वकालतादिनियमोऽपि न सिद्धतीति । सर्व्वपदेनैव सिद्धौ जातकर्म्माद्युपादानं तत्पूर्व्वभाविनां गर्भसंस्काराणां निवृत्त्यर्थम् । जातकर्म्माद्युपादानेऽपि यत्सर्व्वपदोपादानं तद्यस्य यावन्तः संस्कारास्तस्य तावत्प्राप्त्यर्थं ततश्च शूद्रादीनामुपनयनाद्यभावोऽपि चोडादिभिरेव पुत्रत्वभवतीति कल्प्यम् । नर इति सामान्योपादानेपि पौनर्भवष्टोमे चैवर्त्तिकस्यैवाधिकारादन्येषान्तु संस्कारमात्रेणैव पुत्रत्वमिति । पौनर्भवष्टोमसंस्कारयोर्भिलितयोः पुत्रत्वहेतुतामुपसंहरति । कृत इति पौनर्भवष्टोमे कृते ततस्तैः संस्कारैः पौनर्भवः सुतो भवतीत्यर्थः । प्रासङ्गिकं पौनर्भवधर्म्ममाह । एको हिष्टं पितुः कुर्यात् न आद्धे पार्व्वणादिकम् । पौनर्भवः पुत्रः पितुः क्षयाहे एकोहिष्टमेव कुर्यात् न पार्व्वणादिकम् । आदिशब्दात्पार्व्वणविकृतीनामपि निषेधः । प्रत्यब्दं पार्व्वणेनैव विधिना चेन्नजौरसौ । कुर्यातामितरे

कुर्वुरेकोद्दिष्टं सुता दशेति जातृकर्षस्मरणात् । पितुर्गतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौ
रूपम् । सर्वत्रानेकगोत्राणामेकोद्दिष्टं चयेऽहनीति पराशरस्मरणाच्च । पुत्रो
दृष्टे स्वयं दत्तश्च दासश्चेत्युक्तम् ॥

तत्र दासलक्षणमाह । क्रीता या रमिता मूष्येस्ता दासीति निगद्यते ।
तस्यां यो जायते पुत्रो दासपुत्रस्तु स स्मृतः । या सर्वथापि मूष्येः क्रीता सती
रमितोपभक्ता सा दासीत्युच्यते पूर्वैः । क्रयक्रीता तु या नारी न सा पत्यभिधो
यते । न सा दैवे न सा पैत्ये दासीं तां कवयोविदुरिति स्मरणात् । तस्यां जातो
दासपुत्रो दास्याः पुत्रो दासपुत्रः कान्दसः पुम्बङ्गावः यदा दासश्चासौ पुत्र
श्चेति यदा दासाभिधः पुत्र इति ॥

तद्वर्मानाह । न राज्ञो राज्यभाक् स स्यात् विप्राणां आद्वृक्षश्च । अधमः
सर्वपुत्रेभ्यस्तं तस्मात्परिवर्जयेत् । स राज्ञो राज्यभाक् न विप्राणां आद्वृक्षश्च न
स्यात् यस्मात्सर्वपुत्रेभ्योऽधम इत्यर्थः ॥

कीदृश इति निरूपितमिदानीं कथं मिति निरूपयते ॥

तत्र शौनकः ॥ शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहमुत्तमम् । अपुत्रो मृतपुत्रो
वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ॥ संग्रहं संग्रहणविधिं उपोष्य संग्रहदिनात् पूर्वद्युः

दृष्टुगौतमः ॥ वाससी कुण्डले दत्वा उष्णीषञ्चाङ्गुलीयकम् । आचार्यं
धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् । मधुपर्केण सम्पूज्य राजानञ्च द्विजान्
शुचीन् ॥ राजाऽत्र ग्रामस्वामी बन्धूनाह्वय सर्वान्स्व ग्रामस्वामिनमेवचेति
दृष्टोक्तमस्मरणात् । यदपि तत्रैवायं मधुपर्कं ततो दद्यात्पृथिवीशाय
शाशिने इति पृथिवीशपदं तदपि ग्रामस्वामिपरमेव । तस्योपक्रमस्थलेन बल
वत्त्वात् । द्विजान् त्रीण्युपाचनार्थतया मधुपर्कादिना सम्पूज्येत्यर्थः । वर्हिः कुशम
यज्ञैव पालाशं चेध्ममेव च । एतानाह्वय बन्धून् ज्ञातीनाह्वय यत्नतः । बन्धूनात्म
पितृमातृबन्धून् । ज्ञातीन् सपिण्डान् । बान्धवाद्याह्वानं दृष्टार्थं राजाह्वानवत्
वदन्ति जानन्त्यात्मीयतया परिगृहीतं नरमित्यर्थे शब्दद्वयसामर्थ्यात् । बन्धूनन्तेन
सम्भोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः । बन्धूनाह्वयान् ब्राह्मणान् पूर्ववृत्तान् चकारादाह्व

तान् ज्ञातींश्च सम्भोज्येत्यर्थः । अग्न्याधानादिकं तत्र कृत्वा ज्योत्पवनान्तकम् । दातुः
 समचं गत्वा तु पुत्रन्देहीति याचयेत् । याचनं कारयेत् पूर्ववृत्तैर्ब्राह्मणैरित्यर्थः ।
 दाने समर्थो दातास्त्रै ये यज्ञेनेति पञ्चभिः । दानसामर्थं वज्रपुत्रत्वं पत्न्यनुमति
 श्रेत्यादिपञ्चभिर्दद्यादिति शेषः । प्रतिगृह्योत मानवं सुमेधसं दातुं मन्त्रलिङ्गात् ।
देवस्य त्वेति मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च । अङ्गादङ्गेत्युच्यते । आप्ताय शिशु
 मूर्द्धनि । वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य पुत्रच्छायावहं सुतं । पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यं
 तच्च नियोगादिना स्वयमुत्पादनयोग्यत्वम् । यथा भ्रातृसपिण्डसगोत्रादि
 पुत्रस्य नचासम्बन्धिनि नियोगासम्भवः । वीजार्थं ब्राह्मणः कश्चिद्धनेनोपनिमन्त्र्य
 तामिति स्मरणेन निमन्त्रणसम्भवात् । ततश्च भ्रातृपितृव्यमातुलदौहित्रभागिने
 यादीनां मिरासः पुत्रसादृश्याभावात् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तमग्रे तेनैव दौहित्रो
 भाग्निनेयश्च शूद्राणामिहितः सुतः । ब्राह्मणादित्रये नास्ति भाग्निनेयः सुतः
 कचिदिति । अत्रापि भाग्निनेयपदं पुत्रसदृशानां सर्वेषामुपलक्षणं विरुद्धसम्बन्ध
 न्यस्य समानत्वात् । विरुद्धसम्बन्धश्च नियोगादिना स्वयमुत्पादनायोग्यत्वं । यथा
 विरुद्धसम्बन्धो विवाहगृह्यपरिशिष्टे च वर्जितः । दम्पत्योर्भिर्भ्यः पितृमातृसाम्ये
 विवाहो विरुद्धसम्बन्धो यथा भार्यास्वसुर्दुहिता पितृव्यपत्नीस्वसा चेति । अस्यार्थः
 यत्र दम्पत्योर्वधूवरयोः पितृमातृसाम्यं बध्वा वरः पितृस्थानीयो भवति वरस्य
 वा वधूर्मातृस्थानीया भवति । तादृशो विवाहो विरुद्धसम्बन्धः । तत्र यथाक्रम
 मुदाहरणद्वयम् । भार्यास्वसुर्दुहिता शालिकापुत्री पितृव्यपत्नीस्वसा पितृव्य
 पत्न्या भगिनी चेति । तथा प्रकृते विरुद्धसम्बन्धपुत्रो वर्जनीय इति । यतो रति
 योगः सम्भवति तादृशः कार्य इतियावत् ॥ नृत्यगीतैश्च वाद्यैश्च स्तुतिशब्दैश्च
 संयुतम् । गृहमध्ये तमाधाय चरं जुत्वा विधानतः । यस्त्वा हृदेत्युच्यते तुभ्यमग्रे
 त्युचैकया । सोमोदददित्येताभिः प्रत्युचं पञ्चभिस्तथा । एवं सप्तभिर्मन्त्रैः सप्तच
 रं जुजोतीर्ज्वेत्यर्थः ।

✓ वृद्धगौतमस्तु विशेषमाह । पाथसन्तत्र साज्यञ्च शतसङ्ख्यन्तु हावयेत् ।
 प्रजापतेन त्वदेतामित्युद्दिश्य प्रजापतिमिति । एतदनन्तरं ब्राह्मणानां सपिण्डे

ध्वित्यादयः पुत्रदानमप्यनत इत्येतदन्ताः श्लोकाः पूर्वमेव व्याख्याताः । तदनन्तरं
दक्षिणां गुरवे दद्याद्यथाशक्तिं द्विजोत्तमः । द्विजोत्तमो ब्राह्मणः । नृपो
राज्यार्द्धमेवाथ वैश्या वित्तशतत्रयम् । राज्यार्द्धं अर्द्धराज्योत्पन्नमेकवर्षीयं द्रव्यं ।
प्रदद्यादर्द्धराज्योत्पन्नमेकवर्षीयं धनमिति वृद्धगौतमस्मरणात् । इदञ्च महा
राजाभिप्रायेण वित्तानां नाशकानां शतत्रयम् । तच्च सौवर्षराजतताम्राणां
मुत्तममथ्यमाधमकल्पनया ज्ञेयम् । शतत्रयं नाशकानां सौवर्षमथराजतम् ।
प्रदद्यात्ताम्रमथ वा उत्तमादिव्यवस्थेति वृद्धगौतमस्मरणात् ॥ शूद्रः सर्वस्वमे
वापि अशक्तश्चेद्यथा बलं । सर्वस्वमेकवर्षीयमृतिलब्धद्रव्यम् । एकवर्षाहत
मिति स्मरणस्याविशेषात्सर्वस्वं चान्वये सतीति निषेधाच्च ॥

वशिष्टस्तु प्रकारान्तरमाह । शूद्रकशोणितसम्भवः पुरुषो मातापितृनिमित्तक
स्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः । नत्वेवैकं पुत्रन्दद्यात्प्रति
गृहीयाद्वा सहि सन्तानाय पूर्वेषां न स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञाना
ङ्गत्तुः पुत्रं परिग्रहीयन् बन्धूनाह्वय राजनि चावेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभि
र्जला अदूरवान्धवं बन्धुसन्निकृष्टमेव प्रतिगृहीयात्सन्देहे चात्पन्ने दूरवान्धवं
शूद्रमिव स्थापयेत् । विज्ञायते ह्येकेन बह्वं स्थायत इति तस्मिंश्चेत् प्रतिगृहीते
औरस उत्पन्ने चतुर्थभागभागी स्याद्दत्तक इति । अत्र शूद्रकशोणित सम्भव इत्या
रभ्यान्यत्रानुज्ञानाङ्गत्तुरित्यन्तं व्याख्यातमेव प्राक् । बन्धूनात्मपितृमातृबन्धून् राज
नियामाधीने निवेशनं गृहं व्याहृतिभिर्व्यस्ताभिः समस्ताभिश्चाज्यभागान्ते आज्ञति
चतुष्टयं ज्ञेयं त्वर्थः । अदूरवान्धवमिति व्याख्यातम् । सन्देहे चात्पन्ने इति दूरे
वान्धवा यस्यासौ दूरवान्धवोऽत्यन्तदेशभाषाविप्रकृष्टस्तादृशस्य परिग्रहे कुलशी
लादिविषये सन्देहो भवत्येव तस्मिन् सति तं शूद्रमिव स्थापयेत् । यावन्निर्ययं न
व्यवहरेदित्यर्थः तत्र हेतुतया श्रुतिमाह विज्ञायत इति एकेन पुत्रेण बहवः पित्रा
दयस्तातव्या इत्येतदर्थं पुत्रपरिग्रहो न त्वेकेन बहवः पातनीयाः सन्देहे च पञ्च
पातनस्यापि सम्भवात् । तस्मात्तं न व्यवहरेत् पात्रिकस्यापि दोषस्य परिहार्यत्वात् ।
कल्पतरुस्वसन्निकृष्टमेव प्रतिगृहीयादिति पाठमभिप्रेत्याह । असन्निकृष्टमेव

अविज्ञातगुणदोषमपि अयर्थ एवकारः सन्देह इति वान्धवानामसन्निधानान्तु जातिसन्देहे गृहखेनाध्यवस्य संस्कारहोनमेव स्थापयेत् । गृहोपि हि किल पुत्रो भवतीत्यभिप्राय इति तदेतदभिप्रायविवरणमसङ्गतं विजातीयपरिग्रहनिषेधात् । तस्माद्यथाश्रुतमेव साधु । दत्तपरिग्रहानन्तरमौरसोत्पत्तौ विभागे विशेषमाह । तस्मिन्निति । तस्मिन्दत्तके प्रतिगृहीते यद्यौरस उत्पद्यते तदा दत्तकश्चतुर्थांशं लभते न समांशमित्यर्थः । अयमेव विधिः क्रीतादिष्वप्यनुसन्धेयः । तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेऽप्युपक्रमभेदेन वा व्यवस्थेति ध्येयं ।

तैत्तिरीयानान्तु विधिविशेषमाह बौधायनः ॥ पुत्रपरिग्रहविधिं व्याख्यास्यामः ॥ गृहकृतेतित्याद्यन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुरित्येतदन्तं वशिष्टेन समानं प्रतियही व्यनुपकल्पयते देवाससी द्वे कुण्डले अङ्गुलीयकञ्चाचार्यश्च वेदपारगं कुशमयं बर्हिः पर्णमयमिध्रमित्यथ बन्धूनाद्भ्य निवेशनमध्ये व्याहृतिभिर्ज्वाराजनिचवेद्य परिषदिवागारमध्ये ब्राह्मणवागालम्बेन पविश्य पुण्याहं स्वस्तिच्छद्धिमिति वाचयित्वा यदेवयजनोऽस्तेऽखनप्रभृत्याप्रणीताभ्यः कृत्वा दातुः समं गत्वा पुत्रमे देहीति भिक्षेत ददानोतीतर आह तं परिगृहीतेति धर्मायत्वा परिगृह्णामि सन्त्येत्वा गृह्णामीत्यथैनं वस्त्रकुण्डलाभ्यामङ्गुलीयकेन चालकृत्य परिधानप्रभृत्यग्निमुखं कृत्वा पत्न्या जुहोति यस्वाहदाकीरिणामन्यमान इति पुरोनुवाक्यमनूय यस्मै त्वं सुकृते जातवेद इति याज्यया जुहोत्यय व्याहृतोर्ज्ज्वा स्विष्टकृत्यभतिसिद्धमाधेनु वरप्रदानादृक्षिणा ददात्येते च वाससी एते कुण्डले एतच्चाङ्गुलीयकं य एवं त्वौरसः पुत्र उत्पद्यते तुरीयभागे सम्भवति इति आहस्य बौधायनः ।

यत्तु वृद्धगौतमीयं ॥ दत्तपुत्रे यथा जाति कदाचित्त्वौरसो भवेत् । पितुर्विन्तस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनादिति तदस्य गुणवत्त्वे औरसस्य च निर्गुणत्वे वेदितव्यम् । यथा जात इति विशेषणाद्यथा गुणानां जातं समूहो यस्मिन्निति यथाजातो गुणसमूहवानित्यर्थः । यथा शब्दस्य गुणयोगे सादृश्ये शक्तत्वात् ।

अतएव मनुः ॥ उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दत्तमः । स हरेतैव तद्विषयं सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोचर इति औरसाभावे सर्वस्यैव ग्रहणमुक्तवान् । तद्युक्तमे

पुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणार्धेण येऽत्र जातास्ते ऽसङ्गतकुलीनाङ्गामुत्थायणा भवन्तीति पैठिनसिर्गर्धेण ऋष्युक्तेनैव परपरिग्रहेण पुत्रत्वाभिधानाच्च विरुद्धमित्युपेक्षणीयम् । न सङ्गताः कुलीना जनककुलीना येषां ते ते च ते अङ्गामुत्थायणा इति ये आर्धेण विधिना परिगृहीतास्ते जनककुलीनासम्बद्धा अतएवङ्गामुत्थायणा भवन्तीत्यर्थः । यद्वा । जनकपरिग्रहीत्रोर्द्वयोरपि संस्कारकत्वे ङ्गामुत्थायणत्वमित्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । ङ्गामुत्थायणा इत्येवपाठोऽस्तु । मेधातिथिरपि दत्तकादिषु संस्कारनिमित्तमेव पुत्रत्वमाह सत्यपि प्रयोगे इन्द्रादिशब्दवक्तृकतोऽर्थातिशयाच्छास्ते चोत्पत्तिविधानात् भार्यादिव्यवहारवत् पुत्रव्यवहारोऽवगन्तव्य इत्यादिग्रन्थसन्दर्भेण । तस्माद्दत्तकादिषु संस्कारनिमित्तमेव पुत्रत्वमिति सिद्धम् । दानप्रतिग्रहहोमाद्यन्यतमाभावे तु पुत्रत्वाभाव एवेति ।

इदानीमैारसदत्तकयोर्दत्तकाकृतविद्योऽश्वसमवाये धनग्रहणमाह स एव । तस्मिन्जाते सुते दत्ते न कृते च विधानके । तत्त्वं तस्यैव वित्तस्य यः स्वामी पितुरञ्जसेति । तस्मिन्नौरसे सति यः सुतो जायते परिग्रहादिना तेषाम्भ्ये तस्यैव तत्त्वं पितुर्वित्तस्थाञ्जसा स्वभावेन यः स्वामी भवति नान्यस्य सत्यौरसे परिगृहीतस्य न धनभाक्त्वमित्यर्थः । पुत्रोत्पत्तावैरसाभावस्यापि विशेषणत्वात् । तथा दत्ते यथाविधिपरिगृहीते सति योऽकृतविधानकः पुत्रस्तथोऽत्र दत्त एव धनभाक् नाकृतविधानक इत्यर्थः । विधानस्यैव पुत्रोत्पादकत्वात् ॥

दत्तौरससमवाये न दत्तो ज्येष्ठांशभागित्याह स एव ॥ जातेऽन्येषु पुत्रेषु दत्तपुत्रपरिग्रहात् । पिता चेद्विभजेद्वित्तं नैव ज्येष्ठांशभागभवेदिति दत्तपरिग्रहानन्तरैारसोत्पत्तावपि न दत्तो ज्येष्ठांशभागित्यर्थः ॥

धर्मान्तरमप्याह मनुः ॥ गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्तमः सुतः । गोत्ररिक्थानुगः पिण्डा व्यपैति ददतः स्वधेति । दत्तमः सुतो जनयितुर्गोत्ररिक्थे न भजेत् । तथा पुत्रं ददतः स्वधा दत्तपुत्रकृत्वं कं आहुं व्यपैति । यतो गोत्ररिक्थानुगः पिण्ड इति एतेन पुत्रत्वापादकक्रिययैव दत्तमस्य प्रतिग्रहीतृधने स्वं तत्सगोत्रत्वञ्च भवति । दातृधने तु दानादेव पुत्रत्वनिवृत्तिद्वारा दत्त

मस्य स्वल्पनिवृत्तिर्दातृगोचरनिवृत्तिश्च भवतीत्युच्यते इति चन्द्रिकाकारः।

ननु मनुवचनाज्जनकगोचरनिवृत्तावपि प्रतिग्रहीतृगोचरप्राप्तौ किं मान मित्यत आह । वृहन्मनुः । दत्तक्रीतादिपुत्राणां वीजवस्तुः सपिण्डता । पञ्चमी सप्तमीतद्भोत्रं तत्पालकस्य चेति । दत्तक्रीतादिपुत्राणां वीजवस्तुर्जनकस्य सपि ण्डतास्यैव दानादिनापि सा न निवर्त्तते । तस्या अवयवान्वयरूपतया यावच्छ रीरं दुरपनेयत्वात् । अनेनावयवान्वय एव सपिण्डां न पिण्डान्वय इत्युक्तमभवति पिण्डान्वयस्य व्यपैति ददतः स्वधेत्यपगमावगमात् । सा च सपिण्डता कियतीत्य पेक्षायामाह पञ्चमी सप्तमीति । पञ्चानाम्पूरणी पञ्चमी पञ्चपुरुष व्याप्तेत्यर्थः एवं सप्तमी ॥

गोतमोऽपि ॥ ऊर्द्ध्वसप्तमात्पितृवन्धुभ्या वीजिनश्च मातृवन्धुभ्यः पञ्चमा दिति । अत्र वीजिग्रहणं दत्तकाद्युत्पादकानां सर्वेषामपि संग्रहार्थं न केवलं चेन्नजोत्पादकस्यैव । य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यवीजजाः । यस्य ते वीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य लिति मनुस्मरणात् । तस्य ते पुत्रा इति पुत्रत्वप्रतिपा दनं सपिण्डाप्रतिपादनार्थं नतु पुत्रत्वात्पादनार्थम् । पुत्रान् द्वादश धानाहे त्यादिप्रतिग्रहीतृपुत्रत्वप्रतिपादनविरोधात् नेतरस्य प्रतिग्रहीतृरित्यर्थः । नन्वेवं कन्यावदुभयत्रापि सपिण्डाभावात् प्रतिग्रहेण गोचरत्वापिण्डास्या युत्यत्तेरिति चेन्नैवम् । स्वगोत्रेषु कृता ये सुदत्तक्रीतादयः सुताः । विधिना गोत्रतां यान्ति न सपिण्डान्विधीयते इति वृद्धगौतमस्मरणविरोधात् । ये दत्तादयः सुताः स्वगोत्रेषु स्वगोत्रमध्ये कृतास्ते विधिना गोत्रतां सन्ततित्वं यान्ति परन्तु तैः सह विधिना सपिण्डां न विधीयते नात्पाद्यत इत्यर्थः । स्वगोत्रेष्वपि सपिण्डानुत्पत्तौ परगोत्रे सुतरां सपिण्डानुत्पत्तिरुक्ता ॥ युक्तं चैतत् पित्रारब्धत्वेन भर्त्रा सहैकशरीरारम्भकत्वाभावेन च यथोभयत्रापि सपिण्डां न सिद्ध्यति तथा दत्तके पित्रारब्धत्वेपि प्रतिग्रहीत्रा सहैकशरीरा रम्भकत्वाभावात् ।

अतएव देवचः । धर्मार्थं वर्द्धिताः पुत्रास्तद्भोत्रेण पुत्रवत् । अंगपिण्ड

विभागित्वं तेषु केवलमीरितमिति केवलशब्देन सापिण्डमेव निरस्तवान् । गोत्रांशपिण्डानां विधानात् नन्वेतत् प्रकृतार्थानुपयोगिधर्मपुत्रविषयत्वात् । तथाहि तत्तद्गोत्रेण तस्य तस्यैव गोत्रेण ये पुत्रवद्धर्मार्थं वर्द्धितास्तेषु पुत्रेषु केवलमंशपिण्डविभागिलमेव न वर्द्धकसापिण्डमित्यर्थात् तेनैतत्पुत्रस्यैव वर्द्धकसापिण्डाभावं बोधयति न दत्तकस्येति चेन्नैवम् । पुत्रान् द्वादशयानाह नृणां स्वायम्भुवोमनुरिति परिसङ्ख्याविरोधेन धर्मपुत्रानभ्युपगमात् । अभ्युपगमेऽपि वा पत्न्यादिष्वगणनेनांशभागिलासम्भवात् । अप्रशक्त्या सापिण्डनिषेधा सङ्गतेऽप्य । तस्माद्वत्पुत्रविषयमेतत् । अंशभागिलप्रदर्शनात् तत्र चायमर्थः धर्मार्थं स्वस्थलोकतापरिहारकधर्मसम्यक्त्यर्थं तत्तद्गोत्रेण जनकापेक्षया भिन्न गोत्रेणापि परिग्रहीत्रा पुत्रवत्पुत्रप्रतिनिधितया परिगृह्य ये पुत्रा वर्द्धितास्तेषु केवलपरिग्रहीत्रंशपिण्डविभागिलमेव न सापिण्डमिति तस्मादत्र दत्तके न परिग्रहीतसापिण्डां किन्तु जनककुल एव साप्तपुरुषं सापिण्डमिति सिद्धम् ।

नन्वेतच्छब्देन सन्निधानादोष्मापेक्षितश्रुतवज्जत्वानां पुत्राणामेव परामर्शो गम्यते ॥ न वर्द्धकानां पुत्रिणां व्यवहितत्वात् सन्दिग्धवज्जत्वानां वीष्मान्वया योग्यत्वाच्च । आत्मनि परोक्षवर्निर्देशक तच्छब्दान्वयानुपपत्तेरपरोक्षनिर्देशक स्वशब्दस्यैवौचित्याच्चेति चेन्नैवंवादीः । सर्व्वनाम्नां बुद्धिस्थे शक्तिरिति न्यायेन बुद्धिस्थितायाः प्राधान्यायतत्वात् प्राधान्यस्य च संस्कार्य्यत्वेन फलान्वयेन वा सम्भवात् ॥ पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रियेत्यादिवचनपर्यालोचनया पुत्रकर्त्तव्यकपिण्डदानादिक्रियया पितुः संस्कार्य्यत्वावगमात् पुत्रेण लोकान् जयतीत्यादि वचनबलात् पितुरेव पुत्रकरणकभावनाभाव्यलोकरूपफलयोगि तया प्राधान्यात्तच्छब्देन परामर्शो युज्यते यथा तत्रे पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिच्छेत्त्रामिच्छायाः संसृष्टदधिपयोरूपत्वेन सान्नाय्यविकारत्वे स्थिते पूर्वं पक्षिणा सप्तमीनिर्दिष्टस्य पयसो गुणत्वेन द्वितीयानिर्दिष्टस्य दध्नः प्रधानत्वात्तस्यैव तच्छब्देन परामृष्टस्य देवतासम्बन्धात् । सायं दोहविकारत्वमित्युक्ते सिद्धान्तिना कर्माभूतेनापि दध्नापयसो व्याप्यमानत्वेन दध्नापयः सक्तुर्व्यादिति

वाक्यार्थस्य पर्यवसानत्वेन पयस एव प्रधानत्वं तस्यैव तच्छब्देन परामृष्टस्य
देवतासम्बन्ध इति प्रातर्द्वाहविकारत्वं साधितम् । तद्वत्प्रकृतेऽपि पितुः संस्का-
र्यत्वेन प्रधानत्वात्तच्छब्दादेव तस्यैव परामर्श इति युक्तम् । नन्वेवं दत्तकस्य प्रति-
ग्रहीतकुले सापिण्ड्याभावे कथम्बिवाहो न स्यादिति चेत्सत्यम् । सगोत्रत्वादिति
ब्रूमः । तर्हि तद्भगिन्यादिसन्ततौ विवाहोऽस्य सगोत्रत्वसपिण्डत्वयोरभावात् ।
नत्वाहृत्यनिषेधकं वचनमुपलभामहे । प्रत्युत सावित्रीं यस्य यो दद्यात्तत्कन्यां
न विवाहयेत् । तद्गोत्रे तत्कुले वापि विवाहो नैव दोषकृदित्याद्यनुकूलमेव वचन-
मस्ति न चेष्टापत्तिः अविच्छिन्ना विगीतसकलदेशीयश्रिष्टाचारविरोधात्
तस्मात्किं तत्राविवाह निमित्तमिति ॥

अत्र कैश्चिदुच्यते । असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता
द्विजातीनां दारकर्मणि भैथुने इत्यत्र मनुवाक्ये स्वस्याऽसापिण्डेऽपि वक्तव्ये यत्पितु-
रसपिण्डावचनं तद्वत्तकस्य प्रतिग्रहीतसपिण्डाया विवाहो माप्रसङ्गीदित्येवमर्थं
अन्यथा पितृदारके सापिण्डो मूलपुरुषादष्टमस्य वरस्य मातृदारके सापिण्डो
मूलपुरुषात्षष्ठ्याः कन्याया विवाहो न स्यात् पितुः सपिण्डत्वेनासपिण्डताभावात् ।
न चेष्टापत्तिः । पञ्चमात्मप्रमादूर्द्ध्वं मातृतः पितृतस्तथेत्यादिसकलस्यतिनिवन्धशि-
ष्टाचारविरोधात् । नचेदं दूषणं दत्तकेऽपि समानं अष्टमस्य तस्य षष्ठ्याः कन्यायाः
पितुः सापिण्डत्वेनाविवाह्यत्वप्रसङ्गादिति वाच्यम् । सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे
विनिवर्त्तत इति वक्ष्यमाणवाक्येन सप्तमस्य दत्तकपितुर्मूलपुरुषासपिण्डत्वेन
षष्ठ्याः कन्यायास्तदसापिण्डेन षष्ठ्याः सप्तमस्य च पितुः सपिण्डत्वाभावादि-
त्युक्तमेव । तस्माद्दत्तकसापिण्डानिर्णायकमिदमेव वचनमिति कानुपपत्तिः ।
तदतिभ्रान्तप्रलपितं विकल्पासहलात् । तथाहि किमिदं दत्तकस्यैव सापिण्डा-
निर्णायकं उत दत्तकौरसयोरुभयोरिति नाद्यः द्वेधा ह्यस्य वचनस्य दत्तकविषय-
तासम्भवेत् । दत्तकप्रक्रमाद्वा दत्तकसापिण्डानिर्णायकविशेषवचनैकवाक्यत्वाद्वा ।
न चेहोभयमप्यस्ति अनुपलभ्यात् । किञ्चास्य दत्तकपरत्वेऽत्रत्यं पितृपदं गौण्या
प्रतिग्रहीतपितृपरं स्यात्तच्चानिष्टं न विधौ परः शब्दार्थ इति न्यायविरोधात्

नाप्यन्त्यः पितृपदे युगपद्वृत्तिद्वयनिषेधात् । नच गङ्गायां मीनघोषावित्यत्रैव
वृत्त्यन्तरतात्पर्यग्राहकं प्रमाणमस्ति तस्मादौरसविषयमेवेदम्बचनं । गर्भाधाना
दिप्रक्रमात् पञ्चमात्सप्रमादव्याक् इति वचनान्तरैकवाक्यत्वाच्च । नचास्यैरसप
रत्ने कूटस्थादष्टमस्य वरस्य षष्ठीकन्याया अनुदाहृतप्रसङ्गः । पितुरसपिण्डत्वा
भावादित्युक्तमेव दूषणमिति वाच्यम् । तस्य पितुरिति पञ्चम्या षष्ठीभ्रमेनिबन्ध
नत्वेनादूषणत्वात् । अत एव योगीश्वरेण मातृतः पितृतस्येत्यत्र पञ्चमीलनि
र्णायकस्तस्मिन् प्रयोग आदत्तः तस्यापि सार्वविभक्तिकत्वशङ्कायां ऊर्द्धं सप्तमात्
पितृबन्धुभ्यो वीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमादिति गौतमवाक्ये पञ्चम्यानिर्णय
इति न किञ्चित्समाधानमिति समाधानान्तरम्बक्तव्यम् ।

तदपरे आहुः । चेन्नजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् । पुत्रप्रति
निधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिण इत्यत्र वाक्ये चेन्नजादीनां पुत्रप्रतिनिधित्वा
भिधानात् प्रतिनिधिसङ्ख्यां स्यादिति न्यायेन सकलैरसधर्माप्राप्त्या प्रतिग्रही
त्रादिपितृसपिण्डवर्जनं सेव्यतीति तत्र न सापिण्ड्यन्विधीयत इत्यनेन निषि
द्धस्य सापिण्ड्यस्यातिदेशसंभवेनाप्राप्त्या तद्वर्जनासम्भवात् एतेन पुत्रनाम्ना और
सधर्मातिदेशात् प्रतिग्रहीत्रादिपितृसपिण्डवर्जनसिद्धिरित्यपास्तं नतौ पशौ
करोतीतिवन्निषिद्धस्य सापिण्ड्यस्यातिदेशसम्भवे न वर्जनासम्भवात् । तस्माद
नन्यगत्या वाचनिकमेव प्रतिग्रहीतृकुले सापिण्ड्यमभ्युपगन्तव्यमिति तदुच्यते
द्विविधं हि सापिण्ड्यमवयवान्वयेन पिण्डान्वयेन चेति । तत्रावयवान्वयसापि
ण्ड्यस्य दत्तके प्रत्यक्षवाधितत्वेन हेमाद्रिः पिण्डावयवान्वयमेवोपादाय दत्त
कादीनां प्रतिग्रहीतृकुले त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यं व्यतिष्ठिपत् ॥

तथाच कार्ष्णाजिनिः ॥ यावन्तः पितृवर्गाः सुस्तावद्भिर्दत्तकादयः । प्रेतानां
योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः सह । द्वाभ्यां सहाय तत्पुत्राः पौत्रास्त्वेकेन तत्समं
चतुर्थपुरुषच्छेदं तस्मादेषा त्रिपौरुषीति ॥ अस्वार्थः ॥ दत्तकादयः पुत्राः
प्रेतानां प्रतिग्रहीत्रादीनां पितृणामौरसत्वे शुद्धदत्तकत्वे द्यामुत्थायणत्वे वा
यावन्तः पितृवर्गाश्च यः षड्वा तत्राद्ये पितृपितामहप्रपितामहाश्च यः द्वितीये

प्रतिग्रहीतृपितामहप्रपितामहास्त्रयः तृतीये प्रतिग्रहीत्रादयस्त्रयः जनकादयश्च
 चय इति षट्तावद्भिस्त्रिभिस्त्रिभिः षड्विंशं सहप्रतिग्रहीत्रादीनां योजनं कुर्युः
 प्रतिग्रहीतुः पितुर्ये यावन्तः पितृवर्गास्त्रयः षड्वा तेषां सर्वेषां स्वपुत्रकर्तृके दत्तक
 सपिण्डीकरणे देवतात्वबोधनाय स्वकीयत्वविशेषणोपादानं ततश्च प्रतिग्रहीतृ
 पितृणांमध्ये त्रयाणां वा दत्तकसपिण्डीकरणे देवतात्वप्राप्तौ विशेषमाह द्वाभ्या
 मिति त्रिषु पितृषु द्वाभ्यां षट्सु चतुर्भिः एवं दत्तकपौत्राः स्वपितृसपिण्डी
 करणं स्वपितामहप्रतिग्रहीतृस्त्रयाणां पितृणां मध्ये एकेन प्रतिग्रहीतुः पित्रा
 द्वाभ्यामुत्थाय एते द्वाभ्याम्वा पितामहप्रपितामहाभ्याञ्च सह कुर्युः । अमुमेव न्यायं
 दत्तकतत्पुत्रयोरप्यदिशति । तत्सममिति तत्सपिण्डीकरणं दत्तकतत्पुत्रयोरपि
 द्वाभ्यामुत्थाय एते समं पितृवर्गद्वयेन कार्यम्वा । नन्वेवं दत्तकप्रपौत्रेण स्वपितुर्दत्तक
 पौत्रस्य सपिण्डीकरणे दत्तकपुत्रदत्तकतत्प्रतिग्रहीतृभिस्त्रिभिः सह क्रियमाणे
 प्रतिग्रहीतृपितृणां त्रयाणामन्यतमस्याप्यनुप्रवेशभावेन सापिण्ड्यं स्यादित्यत
 आह चतुर्थपुरुषे केदमिति । यो यदा स्वपितुः सपिण्डीकरणं करोति स
 तत्पित्रादिभिस्त्रिभिरेव कुर्यान्न चतुर्थेनेत्यर्थः नन्वेवमौरसस्थलेपि सपिण्डीक
 रणं त्रिभिरेव शाले सिद्धं तेनैव सिद्धौ वचनान्तरारम्भः क्लेशः किमर्थं इत्यत
 आह तस्मादिति दत्तकानामेषां पिण्डान्वयरूपा आशौचाऽविवाह्यत्वादिप्रयो
 जिका त्रिपुरुषेव सपिण्डता । न लेपभाजश्चतुर्थ्याद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।
 पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषमिति मात्स्याभिहिता साप्तपौरुषी
 तस्याः सामान्यरूपतया विशेषेणापवादात् ॥

एतदेवाभिप्रेत्योक्तं संयहकारेण ॥ दत्तकानान्तु पुत्राणां सापिण्ड्यं स्यात्त्रिपौरुषं
 जनकस्य कुले तद्ब्रह्महोतुरिति धारणेति ॥ यदिदमुभयत्र त्रिपुरुषसापिण्ड्या
 मिधानं तत् द्वाभ्यामुत्थाय अभिप्रायेण । तस्य त्रिकद्वयेन सह सपिण्डीकरणाभिधा
 नात् शुद्धदत्तकस्य तु प्रतिग्रहीतृकुले त्रिपुरुषं पिण्डान्वयरूपं सापिण्ड्यं
 जनककुले साप्तपौरुषमवयवान्वयरूपमेवेत्यलम्प्रपञ्चेन । तद्ब्रह्मोचमिति तद्वत्
 पिण्डतावद्ब्रह्ममपि वीजवस्तुर्जनकस्य न केवलं जनकस्यापि तु तत्प्राप्तकस्य च

दत्तकादेर्यः पालकस्तस्य च गोत्रं दत्तकादीनाम्भवतीति । अनेन सपिण्डता
 वैलक्षण्यं गोत्रेऽभिहितम् यथा सपिण्डता जनकस्यैव न तथा गोत्रं किन्तुभयो
 रपि तदिति । नचेदमपि दत्तकमात्रे किन्तु द्यामुध्यायणे दत्तकविशेषे तथाहि
 द्विविधा दत्तकादयो नित्यवत्स्यामुध्यायणा अनित्यवत् स्यामुध्यायणाश्चेति ॥
 तत्र नित्यस्यामुध्यायणा नाम ये जनकप्रतिग्रहीतृभ्यामावयोरयं पुत्र इति सम्प्र
 तिपन्नाः अनित्या द्यामुध्यायणास्तु ये चूडानैः संस्कारैर्जनकेन संस्कृताः उपन
 यनादिभिश्च प्रतिग्रहीता तेषां गोत्रद्वयेनापि संस्कृतत्वात् स्यामुध्यायणत्वं परन्व
 नित्यं जातमात्रस्यैव परिग्रहे गोत्रद्वयेन संस्काराभावात् । तस्य प्रतिग्रहीतृगोत्र
 मेव तदिदं सर्वमभिप्रेत्याह सत्याषाढः नित्यानां द्यामुध्यायणानां द्वयोरिति
 सूत्रेण नित्यस्यामुध्यायणानां गोत्रद्वये प्रवरसम्बन्धमुक्त्वा तमेवानित्येष्वप्यतिदि
 शति दत्तकादीनान्तु द्यामुध्यायणवदितिसूत्रेण व्याख्यातैश्चत्वरस्वामिभिः ।
 द्यामुध्यायणप्रसङ्गेनानित्यानामाह दत्तकंति तावदेव नोत्तरसन्ततौ प्रथमेणैव
 संस्काराः परिग्रहीता चेत्तदा उत्तरस्य पूर्वत्वान्नैव उत्तरत्र । तथा पितृव्येण
 भ्रातृव्येण चैकार्षेयेण ये जातास्ते परिग्रहीतुरेवेति । अस्य भाव्यस्यायमर्थः । यो
 गोत्रद्वयेन संस्कृतस्तस्यैव गोत्रद्वयसम्बन्धो नोत्तरसन्ततेः जनकगोत्रसम्बन्धे किं
 कारणमित्यत आह प्रथमेनेति प्रथमो जनकस्तेनैव संस्कृतत्वात् । संस्कारास्तु
 चौडास्ताः । पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः प्रथिवीपते । आचूडान्तं न पुत्रः स
 पुत्रतां याति चान्यत इति कालिकापुराणात् व्याख्यातश्चैतन्नागेवान्यस्यासाधा
 रणीं पुत्रतां न याति । किन्तु द्यामुध्यायणो भवतीति प्रथमेनासंस्कारे कथमि
 त्यत आह परिग्रहीता चेदिति । परिग्रहीतृवैव जातकर्मादिसर्वसंस्कारकरणे
 चौडादिसंस्कारकरणेपि वा उत्तरस्य परिग्रहीतुरेव गोत्रम् । तत्र हेतुः पूर्व
 त्वात् संस्कारकरणे प्रथमत्वात् द्यामुध्यायणसन्ततौ दत्तकसन्ततौ चापेक्षितं
 गोत्रमाह । तेनैवेति परिग्रहीतृगोत्रेणैवोत्तरसन्ततेर्गोत्रमुभयत्रापि ॥

सगोत्र परिग्रहमाह तथेति । जनकपरिग्रहीतृवैव गोत्रत्वेपि परिग्रहीतृवैव
 व्यपदेशः । परिग्रह संस्कारकरणादिति यत्तु गोत्ररिक्तं जनयितुं न भजेद्दत्तमिः

सुत इति तत्परिग्रहीतृवैव जातकर्मादिमर्ब्वसंस्कारकरणपक्षे वेदितव्यम् । ये तु नित्यवत् द्यामुध्यायणा दत्तकादयस्तेषां गोत्रद्वयं ॥

द्यामुध्यायणका येस्युर्दत्तकक्रीतकादयः । गोत्रद्वये ऽप्यनुदाहः शृङ्गशिरयो धेयेति पारिजातस्मरणात् । गोत्रद्वये जनकगोत्रे परिग्रहीतृगोत्रे च दत्तका दीनाश्च द्यामुध्यायणत्वे इदम्बचनं नित्यानां द्यामुध्यायणानामिति सत्याषाढ वचनं प्रमाणं प्रवरमञ्जर्यामप्यनेनैवाभिप्रायेणोक्तं । दत्तक्रीतकचिमपुत्तिका पुत्तादीनां यथासम्भवं गोत्रद्वयं सप्रवरमस्तीत्येतावता द्विगोत्रानां गोत्रद्वयं सप्रवर विवाहे वर्ज्यमिति ।

शाखापि प्रतिग्रहीतुरेवेत्याह वशिष्ठः ॥ अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्तश्चैवोपनायितः । स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभागिति । स्वस्य प्रतिग्रहीतुः शाखा यस्मिन् कर्मणि तत् स्वशाखं कर्म तद्भजतीति स्वशाखभागिति प्रतिग्रहीतृशाखीयमेवं कर्म तेन कर्त्तव्यमित्यर्थः । दत्तकादीनाम्मातामहा अपि प्रतिग्रहीतृया माता तत्पितर एव पितृन्यायस्य मातामहेष्वपि समानत्वात् । यत्तु माता महश्राद्धविधेर्मुख्यमातामहविषयत्वमेवेति हेमाद्र्यभिहितम् । तन्न व्यपैति ददतः स्वधेति वचनविरोधात् । नच मातामहानां दातृत्वाभावः । बन्धूनाहृत्येत्यनेन दानसम्मतिकरणेन तेषामपि दातृत्वात् । किञ्च आद्वे गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति इत्यनेन गोत्ररिक्थयोर्निमित्तताप्रतिपादनाद्दत्तकस्य च पितृरिक्थस्यैव मातामहश्चकथस्याप्यपेतत्वान्न पूर्वमातामहश्राद्धाधिकार इति युक्तं अत एवास्वरसात् गौणमातामहादीनामपि गौणपितृवत् श्राद्धं कर्त्तव्यमिति हेमादिरैव पक्षान्तरमुपन्यस्तवान् । युक्तञ्चैतदेव दत्तकस्यौरसप्रतिनिधितया औरसकार्यकर्तृत्वेन औरसकर्तृकश्राद्धदेवतोद्देश्यकश्राद्धकर्तृत्वमेव सिद्ध्यति प्रतिग्रहीतृपितृगोत्र शाखाकुलदेवताकुलधर्मान्वयवत् प्रतिग्रहीतृगोत्राद्यन्वया विशेषात् । वाञ्छन्ति पितरः पुत्तान् गयां यास्यति यः पुत्त इत्यादौ पुत्तपदविशेषात् किञ्च प्रतिग्रहीत्या मातुरासुरादिविवाहोढात्वे पितापितामहे योज्यः सम्पूर्णं वत्सरे सुतैर्मातामहे योज्या इत्याह भगवान् यम इत्यादिविहितपिण्डा

करणे पालकमाहपितुरेव मातामहत्वेन अन्यत्रापि आद्धे तद्देवतालौचित्यात् ।
 तथा दत्तकादीनामपरिवेत्तादिदोषोऽपि न । भिन्नोदरे च दत्ते च पितृव्यतनये
 तथा । दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदन इति गौतमस्मरणात् । भिन्नो
 दर इति सापत्यभ्रातृरन्यतरस्य विवाहादौ न परिवेत्तादिदोष इत्येतदर्थं
 दत्ते चेति जनककुले ज्येष्ठभ्रातृसत्त्वेऽपि न दत्तस्य विवाहादौ परिवेत्तवम् ।
 नापि कनिष्ठविवाहादौ ज्येष्ठस्य परिवित्तित्वमित्येतदर्थं पितृव्यतनयइति देव
 रेणोत्पादितस्य भ्रातुः चेन्नजपुत्रस्य विवाहादौ देवरपुत्रस्य न परिवित्तिपरिवे
 तत्वादिदोषो देवरपुत्रविवाहादौ वा चेन्नजस्येत्येतदर्थं न यथाश्रुतपितृव्यपुत्राभि
 प्राथं परिगृहीतस्य दत्तपदेनैवोपादानादपरिगृहीतस्य च प्रसक्त्यभावेन निषेधा
 प्रवृत्त्या प्रतिप्रसवासम्भवात् । न चैतस्मादेव ज्ञापकादपरिगृहीतस्यापि भ्रातृ
 पुत्रस्य पुत्रत्वमिति शङ्कनीयम् । दशानां भ्रातृणांमध्ये पञ्चानामपुत्रत्वे पञ्चा
 नाञ्च प्रत्येकं दशपुत्राणां पुत्रत्वे भ्रातृणाम्प्रत्येकं पञ्चाशत्पुत्रतापत्तेः । पञ्चा
 शताञ्च भ्रातृपुत्राणां प्रत्येकं दशपितृकतापत्तेः श्वेत्याद्युक्तदूषणगणयासात् तस्माद्य
 याव्याहतमेव साधु एवं प्रतिगृहीतृकुलश्राद्धीयद्रव्यं दत्तकाद्य प्रतिगृहीतजनक
 कुलश्राद्धीयद्रव्यञ्च ज्ञामुत्थायणाय न दातव्यं ।

सपिण्डाय सगोत्राय श्राद्धीयं नैव दापयेत् । न भोजयेत् पितृश्राद्धे समानप्र
 वरं तथेति हेमाद्रिपारिजातधृतवचनात् । श्राद्धीयं श्राद्धे दत्तद्रव्यं । श्रारसपुत्र
 स्तेवौरसपुत्र्या अय्यपचारे चेन्नजाद्याः पुत्र्यः प्रतिनिधयो भवन्ति । मुख्यापचारे
 प्रतिनिधिरिति न्यायात् मुख्यलज्जास्य दानादिविधौ साधनत्वेन साधनत्वञ्च
 ऋतुगमनविधिना साधिताया द्रव्यार्जनविधिनार्जितस्य ग्रीह्यादेः क्रतुसाधनत्व
 वत्तद्योहि रात्रिसन्न्यायेन चलितात् प्रजां विन्दामहे चलितात् प्रजां विन्दते
 इत्याद्यर्थवादोन्नीते ऋतावुपेयान्तस्मिन् संविशेदित्यादौ नित्ये ऋतुगमनविधौ
 स्त्रीपुंससाधारणाः श्रुतिभिर्द्धायाः प्रजाया एव भाव्यत्वमवगम्यते । प्रजनयतीति
 प्रजेति व्युत्पत्त्या प्रजननशक्तिमतः स्त्रीपुंसस्यैव प्रजाशब्दवाच्यत्वात् न नपुंसकस्य
 तस्य प्रदुर्गोणितसाम्यजन्यत्वेन नान्तरीयकत्वात् । अतएवानधीत्य द्विजो वेदम

नुत्पाद्य च सन्ततिम् । अनिष्टा विविधैर्यज्ञैर्मौचमिच्छन् पतत्यध इति तादृश्या
एव सन्ततेरनुत्पादे अधः पातः स्मर्यते संतनोत्यन्वयमिति सन्ततिः प्रजापर्थ्याय
एव प्रजा स्यात्सन्ततो जने इति कोषात् । एवमपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्रीचेत्रं
वीजिनो नराः । चेत्रम्बीजवते देयं नावीजी चेत्रमर्हति इत्यत्रापत्यशब्दो
व्याख्यातः अपत्यं कस्मादपतनं भवति नानेन पततीति वेति यास्कस्मरणात् ।
आत्मजस्तनयः सनुः सुतः पुत्रः स्त्रियस्त्वमी । आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं
तयोः समे इति कोषाच्च । यद्यत्र पुमान् पुरुमना भवति पुंसतेर्वेति यास्कोक्ता
पुम्पदं बहुज्ञ परं तदा पुंसतेर्वेति तदुक्त्यैव प्रसवकर्तृमिथुनपरमेव व्याख्यायताम् ।

अतएव यास्कः । मिथुनाः पुत्रदायादा इति तदेतादृक् श्लोकाभ्याम
युक्तम् । अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजीवसे आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव
शरदः शतमिति । अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः । मिथुनानां विष
र्गादौ मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीदित्यत्र पुत्रपदं मिथुनपरं दर्शितवान् नचात्र
मिथुनपदं पुत्रसुषापरमिति वाच्यं । अङ्गादङ्गात्सम्भवसि इत्यस्यासङ्गतेः । न
दुहितर इत्येके पुमान् दायादोऽदायादा स्त्रीति विज्ञायत इत्येकीयमते दुहित
निराकरणसङ्गतेश्च । यच्च नापुत्रस्य लोकोस्तोत्यादौ पुत्रपदं तदप्युभयपरमेव ।
भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितभ्यामिति पाणिनिना पुत्रदुहितपदयोरेकशेषस्मरणात् ।
एतेनापुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिसंदेत्यादावप्यपुत्रपदं व्याख्यातं तत्साधनञ्च
पुत्रिकाकरणलिङ्गमये वक्ष्यते । अतएवोक्तं तत्समः पुत्रिकासुत इति । अङ्ग
दङ्गात्सम्भवति पुत्रवदुहितानृणामिति च । यदि चादृष्टवैकल्येन कन्यानुत्पा
दस्तदा कृष्णप्रतिपक्षाद्वादिना तत्सम्भादनङ्कार्यं कृष्णचतुर्थीश्राद्धादिना
पुत्रादृष्टेः । यत्तु गमनकरणिकायामेव भावनायामेवं गच्छन् पुत्रं जनये
दिति पुत्रस्यैव भाव्यत्वं प्रतीयते तत्प्रजापदोपात्तयोः स्त्रीपुंसयोर्मध्ये पुत्रस्य
तदाक्यविहितगुणफलतया अवधृत्यानुवादः पुत्रार्थिप्रवृत्त्यर्थः गुणाश्च युग्मनिश्चा
भूक्राधिक्यस्त्रीचामतेन्दुसौक्यपुंसवनापूर्वादयो योगिमन्वादिभिरेव । एवमि
त्यादिना स्पष्टीकृताः आश्रयायनेनापि पाणिग्रहणे पुत्रपुत्र्यार्गुणफलत्वं प्रक

टितं । गृह्णामि ते सौभगत्वाय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव गृह्णीयात् यदि कामयेत
पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्नित्यङ्गुलीरेव स्त्रीकामो रोमान्ते हस्तं साङ्गुष्ठमुभय
काम इति एतेन स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिष्वित्यपि व्याख्यातम् । तस्मात्पुत्रस्त्रेव
आङ्गुर्कट्वेन परलोकसाधनतया पुत्र्या अपि दानश्राद्धादिविधिसाधनत्वेन
सिद्धे मुख्यत्वे तदपचारे प्रतिनिधिर्भुक्त एव दुहिता दुरहिता दूरे हिता
दोऽप्येति निरुक्त्या दुहितुर्दौहित्रद्वारापि पित्रुपकारकत्वं दर्शयति यास्कः ।

मनुरपि ॥ पौत्रदौहित्रयोर्लौके विशेषो नोपपद्यते । दौहित्रेऽपि ह्यमुत्तैनं
सन्तारयति पौत्रवदिति ।

महाभारते गान्धार्युक्तिश्च ॥ एका शताधिका बाला भविष्यति गरीयसी ।
तेन दौहित्रजालोकान् प्राप्नुयामिति मे मतिः । अन्यत्रापि दुहितर एव माता
पित्रोः किमौरसाः पुत्राः निपतन् दिवो ययातिर्दौहित्रैरुद्धृतः पुर्व्वमिति ।
दौहित्रैरष्टकादिभिः कानीनैर्भागधीपुत्रैः । एवञ्चौरसदुहित्रभावे दौहित्रकृत
लोकप्राप्त्यर्थं चेच्चजादिदुहितृणामपि प्रतिनिधित्वेनोपादानं सिद्धमेव । नच
ब्रीहप्रतिनिधित्वे वचनमस्ति । यद्येवं तर्हि भर्त्रपचारे देवरस्त्रेव भार्यापचारे
शालिकायाः प्रतिनिधित्वं स्यात् । श्वशुरशरीरावयवान्वयेन सौसादृश्यादिति
चेन्नैवम् । नहि श्वशुरशरीरावयवान्वयेन भार्य्योपादानं किन्तु तस्य संस्मृतस्त्री
त्वेन नच तच्छालिकायामस्ति यत्र च कनिष्ठादौ तदस्ति तत्र भवत्येव तस्याः
ज्येष्ठाप्रतिनिधित्वम् ।

यथाह व्यतिरेकमुखेन योगीश्वरः ॥ सत्यामन्यां सर्वर्षाणां धर्मकार्य्यं न कारयेत् ।
सर्वर्षासु विधौ धर्म्यं ज्येष्ठ्या न विनेतरेति । तस्मान्सिद्धमासां न्यायत एव प्रति
निधित्वम् ॥

तत्र क्षेत्रजगूढजकानीनसहोदपौनर्भवानां पञ्चानां मध्ये क्षेत्रजोत्पादनं
मनुरेवाह । देवरादा सपिण्डादा स्त्रिया सम्यङ्भियुक्तया । प्रजेक्षिताधिगन्तव्या
सन्तानस्य परिचय इत्यनेन सन्तानस्थोभयविधस्य परिचये उभयविधायाः
प्रजायां दृष्टेन यथायथं प्रतिनिधित्वमित्यर्थः ॥ इतरासु चतसृषु

भोत्पादनविध्यपेक्षा लोकस्वभावसिद्धत्वात् तासाञ्च नामानि पुत्रवत्तान्येव
प्रवृत्तिनिमित्तस्थोमयत्रापि तुल्यत्वात् तासां चौरसप्रतिनिधित्वं विकलाव
चवारब्धत्वेन न्यायत एव सिद्धं व्रीह्यपचारे नीवाराणामिव अवयववैकल्यञ्च
स्वयवयवमात्रान्वयेन भर्त्रवयवान्वयाभावात् अस्त्वेवं चेन्नजादीनां दुहिद्वहणमौ
रसदुहिद्वहप्रतिनिधित्वं न्यायबलात् दत्तकक्रीतकृत्रिमदत्तात्मापविद्धानां
न्यायाभावे कथमस्तु प्रतिनिधित्वं मैवं तत्रापि सजातीयेष्वयं भ्रातृसन्तयेषु
मया विधिरिति योगिप्रतिपादितसजातीयत्वादिस्मैसादृश्यसद्भावादस्त्वेव
न्यायप्रसरः। उपपादितं चैतदधस्तात् पुत्रप्रतिनिधिविचारे। ननु चेन्नजादीनां
पञ्चानां मात्रवयवान्वयेन दत्तकादीनां पञ्चानां सजातीयत्वेनास्तु प्रतिनिधित्वं
पूर्वाभावे परः पर इति क्रमविधानन्तु कथं सादृश्याविशेषादिति चेन्नैवम्।
पूर्वपूर्वश्रेयस्त्वेनेति ब्रूमः। तदाह विष्णुः। एतेषामूर्ध्वपूर्वः श्रेयानिति श्रेयो
दृष्टादृष्टविशेषः दृष्टमवयवप्रत्यासत्त्यादि अदृष्टं शुद्धादि वचनन्तु नियमार्थं
यदिसामं न विन्देत् पूतिकानभिषुण्यादित्यादिवत् विशेषान्तरमस्तत्कृतायां
विष्णुस्मृतिटीकायां केशववैजयन्यामवधेयम् ॥ दुहिद्वहप्रतिनिधौ पुराणेषु
लिङ्गदर्शनान्युपलभ्यन्ते ॥

तत्र दत्तकाया रामायणे बालकाण्डे दशरथं प्रति सुमन्त्रस्य सनत्कुमारोक्त
भविष्यानुवादो लिङ्गम्। इत्थाकूनां कुले जातो भविष्यति सुधार्मिकः।
नाम्ना दशरथो वीरः श्रीमान् सत्यपराक्रमः। सख्यन्तस्याङ्गराजेन भविष्यति
महात्मना। कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति। अपुत्रस्त्वङ्गराजो
वै लोमपाद इति श्रुतः। स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिपः।
अनपत्योऽसि धर्मज्ञ कन्येयं मम दीयतां। शान्ता शान्तेन मनसा पुत्रार्थं वरव
र्णिनी। ततो राजा दशरथो मनसाभिविचिन्त्य च। दास्यते तां तदा कन्यां
शान्तामङ्गाधिपाय सः। प्रतिगृह्य तु तां कन्यां स राजा विगतज्वरः। नगरं
यास्यति क्षिप्रं प्रहृष्टेनान्तरात्मना। कन्यां तामृष्यशृङ्गाय प्रदास्यति स
वीर्यवानित्यादि ॥

तत्रैव लोमपादंप्रति दशरथवाक्यम् ॥ शान्ता तव सुता वीर सह मर्त्रा
विशाम्यते । मदीयं नगरं यातु कार्यं हि महदुद्यतमिति ॥

तत्रैव चक्षुष्टुङ्गंप्रति लोमपादवाक्यम् ॥ अयं राजा दशरथः सखा मे
दयितः सुहृत् । अपत्यार्थं ममानेन दत्तेयं वरवार्षिणी । याचमानस्य मे ब्रह्मन्
शान्ता प्रियतरा मम । शोयन्ते श्वशुरो धीर यथैवाहं तथा नृप इत्यादि ।
अत्र दीयतां दास्यते प्रतिगृह्य दत्ताशब्दैर्दानविधिः स्पष्ट एव । तथा पुत्र
इत्युपक्रम्य पुत्रार्थं इत्युपसंहारादौरसपुत्रोवदत्तपुत्र्यपि पुत्रप्रतिनिधिर्मवतीति
गम्यते ।

श्रीतायां हेमाद्रौ स्कन्दपुराणे । आत्मीकृत्य सुवर्णेन परकीयान्तु कन्य
काम् । धर्म्येण विधिना दातुमसंगोचाऽपि युज्यते ॥

लैङ्गेऽपि । कन्यां लक्षणसम्पन्नां सर्वदोषविवर्जिताम् । मातापित्रोस्तु सम्बादं
कृत्वा दत्त्वा धनमहत् । आत्मीकृत्य तु संस्थाप्य वस्त्रन्दत्वा शुभं नवम् । भूषणै
र्भूषयित्वा तु गन्धमालैरथार्चयेत् । निमित्तानि समीच्याय गोचनचक्रकादि
कम् । उभयोश्चित्तमालोच्य उभौ सम्पूज्य यत्नतः । दातव्या ओत्रियायैव ब्राह्म
णाय तपस्विने । साक्षादधीतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिण इति । अत्र सुवर्णे
नात्मीकृत्य धनन्दलेत्यादिशब्दैः कथविधिः स्पष्ट एव ।

कृत्रिमाया हरिवंशे शूरापत्यगणनायाम् । महिष्या जज्ञिरे शूराङ्गोजायां
पुरुषा दश । वसुदेवो महाबाहुः पूर्वमानकदुन्दुभिरित्युपक्रम्य देवभागस्ततो
जज्ञे तथा देवश्रवाः पुनः । अनाट्टष्टिः कनवको वत्सवानथ गृञ्जिमः । श्यामः
शमीको गण्डूषः पञ्च चास्य वराङ्गणा इति मध्ये विधाय । पृथुकीर्त्तिः पृथा चैव
श्रुतदेवा श्रुतश्रवाः राजाधिदेवो च तथा पञ्चैता वीरमातर इति पञ्चापि विग
णय्य पृथां दुहितरं चक्रे कुन्तिस्तां पाण्डुरावहत् । यस्यां स धर्मविद्राजा धर्मा
ज्ज्ञेयुधिष्ठिर इत्यादि । अत्र चक्र इति कर्त्तुरेव व्यापारश्रवणादस्याः कृत्रिमत्वम् ।

पाञ्च भौमव्रते च । आसीत् सुनन्दिकः पूर्व्यं ब्राह्मणे वेदपारगः । तस्य सुन

न्दिका मायां वन्द्यते । तस्यापत्यं न सञ्जातं वृद्धत्वं बन्ध्यभावतः

तेनान्यस्य सुता जाता सुशीला रूपसंयुता । ब्राह्मणस्य कुले जाता गृहीता
पोषिता स्वयम् । ताञ्च पुत्रीं गृहे तस्य ब्राह्मणी सा ह्यपालयत् । विवाहार्थन्तु
विप्रस्य दत्ता सोमेश्वरस्य च । वेदोक्तविधिना तत्र विवाहमकरोत्तदेत्यादि ।
अत्रापिस्त्रियं गृहीतेति श्रवणं कृत्रिमत्वे लिङ्गं । नच स्वयं पोषितेत्यन्वयः साधुः ।
ग्रहणपोषणयोः क्ताप्रत्ययाभिहितसमानकर्तृकत्वेनैव स्वयम्पोषणस्य सिद्ध
त्वात् । दत्तात्मिकायाः पुराणान्तरेषु स्रग्भ्यः ॥

अपविद्धायां महाभारते आदिपर्वणि शकुन्तले दुश्मन्तशकुन्तलासम्बादा
नुवादक एव वाक्यं । जनयामास स मुनिर्धनकायां शकुन्तलां । प्रस्ये हिमवते
रस्ये मालिनीमभितो नदीं । जातमुत्सृज्य तं गर्भं मेनका मालिनीमनु । कृत
कार्या ततस्त्रुणमगमच्छक्रसंसदम् । तं वने विजने गर्भं सिंहव्याघ्रसमाकुले ।
दृष्ट्वा शयानं शकुनाः समन्तात्पर्यवारयन् । नेमां हिंस्युर्वने बालां क्रव्यादा मांस
गृह्णिनः । पर्यरचंस्तदा तत्र शकुन्ता मेनकात्मजाम् । उपस्पृष्टुं गतश्चाहमपश्यं
शयितामिमाम् । निर्जनेपि वने रस्ये शकुन्तैः परिवारिताम् । आनयित्वा तत
श्चैनां दुहित्वे निवेशयम् । शरीरकृत्राणदाता यस्य चान्नानि भुञ्जते । क्रमेण
ते त्रयोऽपुक्ताः पितरो धर्मशासने । निर्जने तु वने यस्माच्छकुन्तैः परिवारिता ।
शकुन्तलेति नामाख्याः कृतञ्चापि ततो मया । एवं दुहितरं विद्धि मम विप्र
शकुन्तलाम् ॥

शकुन्तलोवाच । एतदाचष्ट पृष्टः सन् मम जन्म महर्षये । सुतां कण्वस्य
मामेवं विद्धि त्वं मनुजाधिप । कण्वं हि पितरं मन्ये पितरं स्वमजानतीति ।
अत्रोत्सृष्टायहणादपविद्धाविधिः स्पष्ट एव । तदेवं तत्तद्विध्यविनाभूतलिङ्गदर्शनै
स्तत्तद्विधिभिर्द्धिः सुकरैवेत्यलम्प्रवितेन ।

अथ दत्तकाशौचनिर्णयः ॥ तत्र जनककुले परस्परं नाख्येव । गोत्ररिक्थे
जनयितुर्न भजेद्विप्रः सुतः । गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति
मनुवचनात् अत्र च स्वधापिण्डशब्दैः अशौचादिसकलपितृकर्मोपलक्षणं पिण्ड
दानादिनिमित्तभूतगोत्ररिक्थयोर्निवृत्तिश्रवणात् प्रेतपिण्डदानादेश्चापूर्वाशौच

पूर्वकालवनियमात् ॥ ततश्च पिण्डनिवृत्त्या चाशौचनिवृत्तिरर्थसिद्धेयैव असंगोत्रः
संगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् । प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समाप
येत् । प्रगृह्णान्तु नैव स्यात् कर्तुः स्वस्ति तथापि च ॥ यावदशौचमुदकं पिण्ड
मेकञ्च दद्युरित्यादि वाक्यपर्यालोचनया पिण्डाशौचयोः समव्याप्तिरिति सिद्धेः तस्मा
दत्तकतज्जनकादीनाञ्च परस्परं नाशौचादि ॥ यन्तु वैजिकादपि सम्बन्धादनु
रन्ध्यादघं व्यहमिति तदपि व्यपैति ददतः स्वधेत्यनेनापादितम् । दत्तकातिरि
क्तस्थले तस्य सावकाशत्वात् । किञ्च अशौचादकदानादौ गोत्रसापिण्डयोर्मिलित
योर्निमित्तत्वावगमात् । अन्यतरापायेन तन्निमित्तमशौचादि ।

तथा च शृङ्खलितैः । सपिण्डता तु विज्ञेया गोत्रतः साप्तपौरुषी । पिण्ड
श्चादकदानञ्च शौचाशौचं तदानुगमिति । प्रतियहीदपि त्रादीनान्तु दत्तकादि
मरणे त्रिरात्रमशौचं ।

तदाह वृहस्पतिः । अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च । मृतेष्वाभुत्य
शृङ्खलन्ति त्रिरात्रेण द्विजेत्तमाः । इदञ्च त्रिरात्राशौचविधानं यत्प्रतियोगिकं
भार्यात्वं पुत्रत्वञ्च तस्यैव ।

त्रिपुरुषान्तर्वर्तिनां पितृसपिण्डानान्तु पृथगाह मरीचिः ॥ मृतके मृतके
चैव त्रिरात्रमपरपूर्वयोः । एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुरिति ।
यद्यपि दत्तकादीनामुत्पन्नानामेव स्त्रीकारात् परियहीतुस्तदुत्पत्त्याशौचं न
घटते तथापि तदपत्योत्पत्त्याशौचं पौनर्मवस्य तु स्वगृहेत्युत्पत्त्याशौचं घटत एवेति
मृतकनिर्देशः । इदमपि समानजातीयानामेव पुत्राणां ॥

तथाच ब्रह्मपुराणम् । औरसं वर्ज्ययित्वा तु सर्व्ववर्षेषु सर्व्वदा । चेत्त्रजादिषु
पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च । अशौचन्तु त्रिरात्रं स्यात् समानमिति निश्चय इति ।
सर्व्वदा सर्व्वकालमुपनयनानन्तरमपि । अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।
गोत्रिणः स्नानशृङ्खाः सुस्त्रिरात्रेणैव तलविदिति ॥ यद्यपि प्रतियहीदमरणे
दत्तकस्य दशाहाशौचं न घटते सपिण्डसंगोत्रलधोर्मिलितयोरभावादशौचविशेष
श्चाहित्यनेनोपलभ्यते । तथापि गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन् । प्रेता

हारैः समन्तदशरात्रेण शुद्धतोति मरीचिवचनेन शिथ्यस्य गुरुप्रेतकार्यकरण
निमित्तदशाहाशौचमुक्तमवति अत्र गुरुशब्द आचार्यादिरूपे गुरुत्वमत्राप्यस्ति
उपनयनादिकर्तृत्वात् । ततश्च दत्तकस्य प्रतिग्रहीदृक्रियाकरण एव दशरात्रा
शौचं सिद्ध्यति । अन्यथा त्रिरात्रमेव पूर्वोक्तवचनात् एवं दत्तकस्य प्रतिग्रहीतु
स्तिपुरुषान्तर्व्यतिंसपिण्डमरणे एकाहः । एकाहस्तु सपिण्डानामिति पूर्वोक्तमरी
चिवाक्यात् । सोदकसंगोत्रयोर्भरणे स्नानमात्रम् । अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नी
सुतेषु चेति पूर्वोक्त प्रजापतिवाक्यात् ॥

अथ दत्तकपुत्रकर्तृकश्राद्धनिर्णयः ॥ तथाच जातृकर्णः ॥ प्रत्यब्दं पार्वण्येनैव
विधिना चेन्नैवैरसौ । कुर्यातामित्रे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुतादशेति ॥ प्रत्यब्दमिति
सामान्योपादानेन मघादिश्राद्धप्राप्तावपि क्षयाहश्राद्धमेवात्र विवक्षितम् ॥ पितु
र्गतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम् । सर्वत्रानेकगोत्रानामेकोद्दिष्टं क्षयेऽहनीति
पराशरवाक्ये क्षयाहपदोपादानात् । नचात्राप्यनेकगोत्रपदं मातामहादिपरंतस्य
पित्रौरसपदसमभिव्याहारेण औरसप्रतिधोग्यनौरसपुत्रपरत्वस्यैवोक्त्यात् ।
अन्यथा पितुः पुंत्वेन क्षयेऽहनि त्रिपुरुषं कर्त्तव्यमित्येतावतैवार्थसिद्धौ और
सपदोपादानानर्थक्यापातात् । नच मातामहादीनामपि क्षयाहे एकोद्दिष्टमेव
भवतीति नियमोऽस्ति ॥

तथाच मरीचिः ॥ मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्युः । तेषान्तु
पितृवच्छ्राद्धं कुर्युर्दुहितृसुनव इति अत्र त्रयाणां मातामहानां श्राद्धविधानात्
पार्वण्येनैवगम्यते । नच पितृवदित्यनेन मातामहानामपि पार्वण्येकोद्दिष्टयो
र्विकल्पः ॥ तस्य मातामहश्राद्धनित्यताविधानपरत्वात् किञ्च कर्षून्मन्त्रितं मुक्त्वा
तथाद्यं श्राद्धोपशमम् । प्रत्याब्दिकन्तु शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिरित्यत्रापि
प्रत्याब्दिकशब्दस्यापि प्रत्यब्दशब्दवन्मघादिश्राद्धपरत्वं कुतो न स्यात् इष्टापत्ति
रिति चेत् । न मघादिष्वपि दत्तकादीनामेकोद्दिष्टापत्तेः न चैतत्कस्यापीष्टं
प्रत्याब्दिकशब्देन श्राद्धमात्रसंग्रहे शेषपदाभिधेयश्राद्धान्तराभावेन पर्थ्युदा

सासम्भवात् । तस्मादौरेकेन ज्ञयाहे मातापित्रोः पार्वणमेव कार्यं इतरैर्दत्त
कादिभिरेकोद्दिष्टमेव । इत्येव व्यवस्था साधीयसीत्यलम्बितरेण ॥

अथ दत्तकविभागः । तत्र वशिष्ठः ॥ तस्मिंश्चेत् प्रतिगृहीते श्रारस उत्पद्येत
चतुर्थभागभागी स्याद्दत्तक इति । तदभोव तु सर्व्वहरः ॥

इति श्रीधर्माधिकारिरामपण्डितात्मजश्रीनन्दपण्डितविरचिता दत्तकमीमांसा
समाप्ता ॥

॥ दत्तकचन्द्रिका ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ चन्द्रिकाऽनुक्तसञ्ज्ञातसंशयध्वान्तचन्द्रिका । चन्द्रिकाला
नुभावेन कृता दत्तकचन्द्रिका ॥ मन्वादिवाक्यविट्तेषु विवादमार्गेष्वष्टादश
स्वपि मया स्मृतिचन्द्रिकायाम् । कल्युक्तदत्तकविधिर्न विवेचितो यः सर्वः
सचात्र विततो विटतो विशेषात् ॥

॥ तत्राह मनुः ॥ अपुत्रेण सुतः कार्य्या यादृक्तादृक् प्रयत्नतः । पिण्डोदक
क्रियाहेतोर्नामसङ्कीर्तनाय च ।

अत्रिष्य । अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिस्सदा । पिण्डोदकक्रियाहेतोर्थ
स्मात्तस्मात्प्रयत्नतः ॥ अपुत्रेण अजातपुत्रेण मृतपुत्रेण वा । अपुत्रो मृतपुत्रो
वा पुत्रार्थं समुपोष्य चेति श्रौतकसम्वादात् । तेन पुत्रात्पत्न्या ज्येष्ठेन जातमा
त्रेण पुत्रीभवति मानवः । पित्राणामनृणश्चैव स तस्मात्सम्भूतमर्हतीति मनुवच
नावगतच्छणपरीहारेपि तत्पुत्रमरणे पिण्डोदकाद्यर्थं पुनः पुत्रकरणमावश्य
कम् ॥ अत्र पुत्रपदं पौत्रप्रपौत्रयोरप्युपलक्षणम् । तयोरपि पिण्डदातृत्ववंशकर
त्वाविशेषात् । अन्यथा सत्यपि पौत्रे मृतपुत्रस्य निर्निमित्तपुत्रपरिग्रहापत्ति
रतः पुत्रपौत्र प्रपौत्र रहितस्यैव पुत्रीकरणमवगम्यते अपुत्रेणेत्यत्र पुंस्त्वै
कत्वयोर्विधेयविशेषणतया विवक्षितत्वम् । तेन द्वाभ्यां चिभिर्वा नैकः प्रति
ग्राह्य इति तु न देश्यं । द्वाभ्यायणस्य द्वाभ्यां परिग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।
स्त्रियाश्च भर्तृरनुज्ञया तदधिकारात् ।

यथाह वशिष्ठः ॥ न स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वाऽन्यचानुज्ञानाद्भर्तुरिति ।
प्रतिनिधिरिति स च चेत्तजादिरेकादशविधः ।

यथामनुः ॥ चेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथादितान् । पुत्रप्रतिनिधी
नाजः क्रियालोपान्मनीषिणः ।

वृहस्पतिः ॥ पुत्रास्त्रयोदश प्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्व्वशः । सन्तानकारणन्तेषामै
रसःपुत्रिका तथा । आज्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधीकृतं । तथैकाद
शपुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना । तत्रापि कलौ न सर्व्वेषामभ्यनुज्ञानं । अने
कधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्भ्यः पुरातनैः । न शक्यन्तेऽधुना कर्त्तुं शक्तिहीनै
रिदन्तनैरिति वचनात् ॥ दत्तोरस्येतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रह इत्याद्यभिधाय
दमान् धर्म्मान् कलिद्युगे वर्ज्यानाज्जर्मनीषिण इति दत्तकेतरप्रतिनिधिनिषेधा
दतो दत्तकविधिर्विचिच्यते ॥

तत्र शैलकः । ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यः पुत्रसंग्रहः । तदभावेऽस
पिण्डेवा अन्यत्र तु न कारयेत् ॥ सपिण्डेष्विति सामान्यश्रवणात्समानासमा
णगोत्रेष्वित्यर्थः ।

तथाच सपिण्डाभावेऽसपिण्डः सगोत्रस्तदभावे भिन्नगोत्रेपि ग्राह्य इत्याह
शाकलः । सपिण्डापत्यकश्चैव सगोत्रजमथापि वा । अपुत्रको द्विजो यस्मात्पुत्र
त्वेपरिकल्पयेत् । समानगोत्रजाभावे पालयेदन्यगोत्रजं । दौहित्रं भागिने
यश्च मातृस्वसृसुतं विना इति । अन्यत्र तु न कारयेदिति ब्राह्मणातिरिक्तः ॥
चक्षियादिरसमानजातीयो दत्तको व्यावर्त्तयेत् ।

यदाह मनुः ॥ माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि । सदृशं प्रीति
संयुक्तं स ज्ञेयो दत्तमः सुतः ॥ आपदि पुत्रप्रतिग्रहीतुरपुत्रत्वे सदृशं सजा
तीयं ॥ यत्तु शदृशं न जातितः किन्तु कुलानुरूपैर्गुणैस्तेन चक्षियादिरपि ब्राह्म
णस्तु पुत्रो युज्यते इति मेधातिथिव्याख्यानं ॥ तत्रायमभिसन्धिः औरससत्वे चक्षि
यादेरसमानजातीयतया पिण्डादकाद्यनर्हत्वेपि नामसङ्कीर्त्तनादिप्रयोजनक
तया पुत्रत्वमुत्पद्यत एव शास्तीयत्वात् । परन्त्वल्पोपकारकतया ग्रासाच्छादन
मात्रभागित्वं यदाह कात्यायनः ॥ असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभागिन इति ।

तथा शौनकः ॥ यदि स्यादन्यजातीयो गृहीतोऽपि सुतः कश्चित् । अंशभाजं
न तं कुर्याच्छौनकस्य मतं हि तत् ॥ याज्ञवल्क्येनापि सजातीयस्य पिण्डदा
नृत्वांशहरत्वे विहिते नतु विजातीयस्य पुत्रत्वं निषिद्धं ॥

व्यक्तमाह वृद्धयाज्ञवल्क्यः ॥ सजातीयः सुतो ग्राह्यः पिण्डदाता स रिक्त्य
भाक् । तदभावे विजातीयो वंशमात्रकरः स्मृतः । यासाच्छादनमाचनु स
लभेत तदृच्छिन इति । वस्तुतस्तु मनुवचने सदृशपदस्य सजातीयार्थकतैव युक्ता
परत्र तादृशदत्तकस्य विभागदर्शनादसर्वस्य च विभागासम्भवात् । दौहित्रं
भागिनेयश्चेति दौहित्रभागिनेयनिषेधः शूद्रातिरिक्तविषयः ।

तथाच शौनकः । क्षत्रियाणां स्वजातौ च गुरुगोत्रसमेऽपि वा । वैश्यानां
वैश्यजातेषु शूद्राणां शूद्रजातिषु ॥ सर्वेषामेव वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः ।
दौहित्रो भागिनेयस्य शूद्रैस्तु क्रियते सुतः ॥ ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः
सुतः कश्चित् । गुरुगोत्रसमेऽपि वेति । क्षत्रियाणां प्रातिस्विकगोत्राभावात्
गुरुगोत्रनिर्दिष्टः । पौरुषक्षत्रियान् राजन्यविशां प्रवृणोतेति सूत्रेण तस्य पुरोहि
तगोत्रभागिलोके । जातिष्वेव न चान्यत इति नियमः सजातीयसम्भवे विजाती
यनिषेधार्थः अन्यथा प्रागुक्तकात्यायनविरोधः स्यात् ।

तत्रापि सान्नहितसपिण्डेषु सति भ्रातृसुते स एव पुत्रीकार्यं दद्याद्
मनुः ॥ सर्वेषामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत् । सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणे
मनुरब्रवीत् ॥

वृहस्पतिः ॥ यद्येकजाता बहवो भ्रातरश्च सहोदराः । एकस्यापि सुते
जाते सर्वे ते पुत्रिणः स्मृता इति । अत्र वचनद्वयेऽपि भ्रातृसुते च
पुत्रप्रतिनिधितया कथञ्चित्सम्भवत्यन्या न प्रतिनिधिः कार्यं दत्तवगम्यते । न
चापत्यमुत्पादयितव्यमिति नित्यो ह्यसं विधिः स यथाकथञ्चित्पालनीयस्तत्र
भ्रातृव्ये पुत्रातिदेशेन तत्फलस्य पिण्डादकादेरलोकतापरीहारस्य च सिद्ध
त्वेन न पुनस्तत्र प्रवृत्तिरत एवाकृतस्यैव भ्रातृपुत्रस्य पुत्रत्वं ॥

अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत् । स एव तस्य कुर्वीत श्राद्धमि

ऐडादकक्रियामिति वृहत्पराशरस्मरणात् । तस्मिन्सति तु न दत्तकाद्युपादानमिति वाच्यं भ्रातृव्यस्य पुत्रातिदेशेनालोकतापरीहारादिसाधकत्वेपि नाम संकीर्त्तनोचितवंशकरत्वानुपपत्त्या तदर्थं तदुपादानस्यावश्यकत्वात् । किञ्च इदं हि वचनद्वयं सति भ्रातृपुत्रे न दत्तकाद्युपादाननिषेधकं परन्तु आद्धादिकर्तृ स्वरूपपुत्रधर्मातिदेशकं अन्यथा सत्यपि भ्रातृपुत्रे चेतजपुत्रोत्पादनविधिविरोधापत्तेः । अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशात् सुतं । पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्भुनमिति वचने दौहित्रेपि पौत्रातिदेशसत्त्वात् दौहित्रसत्त्वेपि प्रागुक्तयुक्त्या दत्तकाद्युपादानप्रसङ्गाच्च । ननु सत्यपि भ्रातृपुत्रे दत्तकाद्युपादानस्य शास्त्रोक्तत्वे वङ्गीनामेकपत्नीनामेष एव विधिः स्मृत इति वृहत्स्यतिवचने सर्व्वासामेकपत्नीनामेका चेत्युत्तिणी भवेत् सर्व्वास्तास्तेन पुत्रेण ग्राह्यपुत्रवतीर्भनुरिति मनुवचने च सपत्नीपुत्रे पुत्रधर्मातिदेशेन सत्यपि तस्मिन्दत्तकाद्युपादानमस्तिनिषेधेन यथातन्नेऽप्यसि दद्यान्नयति सा वैश्वदेव्या मिच्छा भवति वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्रामिच्छार्थं प्रवृत्तस्योद्देश्यीभूतामिच्छापचारे आमिच्छा पुरुषम्प्रवर्त्तयति नतु वाजिनमनुद्देश्यत्वेनाप्रयोजकत्वात् । यथा वा पितुः चयाहे पित्रादित्रिकस्य पार्वणे कृते मातामहादिश्राद्धाय न पुनः पार्वणारम्भः तस्य पितृश्राद्धाधोनप्रवृत्तेः । तथात्रापि भर्तुर्भुजाशास्त्रेण तत्पुत्रोत्पादानाय प्रवृत्तायास्तत्पुत्राभाव एव तदुपादानं नतु तत्पुत्रानपचारेपि स्तपुत्रापचारे तदुपादानं तत्प्रवृत्तेरप्रयोजकत्वात् तत्रालोकतापरीहारोऽस्या न स्यादित्यपेक्षायां मनुवृहत्स्यतिवचनद्वयं सपत्नीपुत्रे पुत्रातिदेशेनालोकतापरीहारश्राद्धोपपादकं । भर्तृवंशमन्तरेण चास्या वंशान्तरासम्भवेन तस्यैव स्वं वंशकरत्वं चेत्यतः समस्तस्यापि पुत्रप्रयोजनस्य सम्भवेन सति सपत्नीपुत्रे न दत्तकाद्युपादानं । भ्रातृपुत्रस्य तु वंशकरत्वाभावेन सत्यपि तस्मिन्नुपादीयन्ते दत्तकादय इत्येतावानपरं विशेषः । ननु सति भ्रातृसुते तस्यैव पुत्रीकरणवश्यभावे यत्रैक एव भ्रातृपुत्रस्तत्रैव तदसम्भवः । नतर्कं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्वा स हि सन्तानाय पर्जन्यामिति वशिष्ठस्मरणादिति चेन्न एतस्य द्वाभ्यामुपपत्तेः

तरविषये सावकाशत्वात् ज्ञामुत्थायणे च हेतुवन्निगददर्शितसन्ततिविच्छेदाभावात् । वेतालस्य च भैरवपुत्र पुत्रीकरणे पौराणिक लिङ्गदर्शनाच्च ।

यथा । ततः कदाचिदुर्व्वश्या भैरवाभैयुनं गतः । तस्यां स जनयामास सुवेशं नाम पुत्रकं । तमेव चक्रे तनयं वेतालोपि स्वकं सुतं । ततस्तौ तेन पुत्रेण स्वर्ग्या गतिमवापतुरिति ॥

केन पुत्रो देय इत्याह शौनकः ॥ नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन । बह्वपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नत इति । द्विपुत्रस्यापि पुत्रदानेऽपरपुत्रनाशे वंशविच्छेदमाशङ्क्याह । बह्वपुत्रेणेति । स्त्रियास्तु जीवति भर्त्तरि तदनुमतौ प्रेषिते मृते वा तदनुज्ञां विनापि यथावशिष्टः नस्त्रीपुत्रन्दद्यात्प्रतिमृष्टीयाद्याऽन्यत्रानुज्ञानाङ्गर्त्तुरिति । अनुमतिश्चाप्रतिषेधेपि भवति अप्रतिषिद्धं परमतमनुमतं भवतीति न्यायात् ॥

निरपेक्षदानमाह याज्ञवल्क्यः ॥ दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् । तथा । मातापितृभ्यामुत्सृष्टस्तयोऽन्यतरैरेवेति ।

अथ पुत्रपरिग्रहविधिमाह शौनकः ॥ शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहमुत्तमं । अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च । संग्रहं संग्रहणविधिः उपोष्य ग्रहणात्पूर्व्वदिने कृतोपवासः ।

दृढगौतमः ॥ वाससी कुण्डले दत्ता उष्णीषश्चाङ्गुलीयकं । आचार्य्यन्वर्धे संयुक्तं वैष्णवं वेदपारगं । मधुपर्केण सम्पूज्य राजानञ्च द्विजान् शूचीन् ॥ राज्ञो विप्रकृष्टले ग्रामस्वामिनं । बन्धूनाह्वय सर्व्वीस्तु ग्रामस्वामिनमेव चेति स्मरणात् । द्विजानिति बह्वलं त्रिलपर्थ्ववसितं कपिञ्जलन्यायात् । द्विजानां पूजनं याचनार्थं वर्हिः कुशमयञ्चैव पालासं चैधमेव च । एतानाह्वय बन्धून् ज्ञातीनाह्वय यत्नतः ॥ बन्धूनन्वेन सम्भोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः । अग्न्याधानादिकं तत्र कृत्वा ज्योत्स्नवनान्तकं ॥ दातुः समं च गत्वा च पुत्रं देहीति याचयेत् । दाने समर्थो दातासौ यो यज्ञेनेति पञ्चमिः ॥ दद्यादिति शेषः । बन्धूनात्ममाह पितृबन्धून् ज्ञातीन् सपिण्डान् । तदाङ्गानं दृष्टार्थम् बन्धूनाह्वयतम् ।

ब्राह्मणान् पूर्ववृत्तान् चकारात् आहूतान् ज्ञातींश्च सम्भोज्येत्यर्थः । तथा देवस्यत्वेति मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च । अङ्गादङ्गेत्यृचं जप्त्वा आघ्राय शिशु मूर्द्धनि । वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य पुत्तच्छायावहं सुतं ॥ पुत्तच्छाया पुत्तसादृश्यं ॥ नियोगादिना स्वयमुत्पादनयोग्यत्वमिति यावत् । तथा नृत्यगीतैश्च वाद्यैश्च खल्लि शब्दैश्च संयुतं । गृहमध्ये तमाधाय चरं कृत्वा विधानतः ॥ यस्माद्धते त्यृचा चैव तुभ्यमग्नेत्यृचैकया ॥ सोमो दददित्येताभिः प्रत्यृचं पञ्चभिस्तथेति ॥ वृद्धगौतमः ॥ पायंसं तत्र साज्यञ्च शतसङ्ख्यञ्च होमयेत् । प्रजापते नत्वं देतामित्युद्दिश्य प्रजापतिमिति ॥

वशिष्टः । पुत्तं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाह्वय राजनि निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्जैत्र्याऽदूरवान्धवं बन्धुसन्निवृष्टमेव गृह्णीयात्सन्देहे चोत्पन्ने दूरवान्धवं गृहमिव स्थापयेत् विज्ञायते ह्येकेन बह्वं स्थायते इति । निवेशनं गृहं । सन्देहे इति दूरावस्थितवान्धवस्यात्यन्तदेशभाषाविप्रकर्षादिना कुलशीलादि सन्देहो भवत्येव तथात्वे तन्निर्णयपर्यन्तं न व्यवहरेत्तत्र हेतुरेकेनेति । बह्वन् पित्रादीन् । एतदन्यतरविधिरावश्यकः ॥

ततश्च शौनकः ॥ दक्षिणां गुरवे दद्याद्यथाशक्ति द्विजोत्तमः । नृपो राज्यार्द्धं मेवाय वैश्यो वित्तशतत्रयं । गृह्णः सर्वस्वमेवापि अशक्त्येद्यथाबलं । राज्यार्द्धमर्द्धं राज्यात्पन्नमेकवर्षीयद्रव्यं । प्रदद्यादर्द्धं राज्यात्पन्नमेकवर्षाहृतन्धनमिति वृद्धगौतमस्मरणात् । उत्तममध्यमाधमभेदेन वित्तानां सुवर्णरजतताम्राणां मिति ज्ञेयम् । शतत्रयं नाणकानां सौवर्णमथ राजतं । प्रदद्यात्ताम्रमथ वा उत्तमादिव्यवस्थयेति वृद्धगौतमस्मरणात् ॥ सर्वस्वमेकवर्षमृत्तिलञ्चमिति यावत् ॥ तैत्तिरीयाणान्तु विधिविशेषमाह बौधायनः ॥

अथ पुत्तपरिग्रहविधिं व्याख्यास्यामः ॥ प्रतिग्रहीष्यन्नुपकल्पयते द्वे वाससी द्वे कुण्डले अङ्गुलीयकं आचार्यञ्च वेदपाठं कुशमयं वह्निर्पर्णमयमिध्नमित्यथ बन्धूनाह्वय निवेशनस्य मध्ये राजनि निवेद्य परिषदि वागारम्ये ब्राह्मणवा गोलमेव उपविश्य पुण्याहं स्वस्तिमृद्धिमिति वासयित्वा यदेवयजनेहोस्र

प्रभृति आप्रणीताभ्यः कृत्वा दातुः समं गत्वा मे पुत्रं देहेति भिचेत्
ददानीतीतर आह तन्परिगृह्णाति धर्माय त्वा परिगृह्णामि सन्तत्यै त्वापरि
गृह्णामि इत्यथैनं वल्लकुण्डलादिभिरलङ्कृत्य परिधानं प्रभृत्यग्निमुखं कृत्वा
त्यक्त्वा जुहोति यस्माद्ददाकोविशामन्यमान इति पुरोनुवाक्यमनूय यस्मै
सुकृते जातवेद इति याज्यया जुहोत्यथ व्याहृतीर्हत्वा खिष्टिकमभृतिषिद्धमा
धेनुवरप्रदानदक्षिणां ददात्येते च वाससी एते कुण्डले एतच्चाङ्गुलीयकं य एवं
लैरस उत्पद्यते तुरीयभागे सम्भवतीति आह स वैधाचन इति ॥ एवमुक्त
विध्यभावे परिगृहीतस्य तु विवाहोचितधनमात्रभागित्वं नत्वंशभागित्वं भिति
वक्ष्यते ॥

तथा मनः ॥ गोचरिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्तमः सुतः । गोचरिक्थानुगः
पिण्डो व्यपैति ददतः स्वर्धेति । एतेन दातृधने दानादेव पुत्रत्वनिवृत्तिद्वारा
दत्तमस्य स्वत्वनिवृत्तिर्दातृगोत्रनिवृत्तिश्च भवतीत्युच्यते ॥ तथा च गोत्रा
दिनिवृत्तेरेव दर्शनात् । संस्कुर्व्यात् स्वसुतान् पितेति स्मरणान्नहणानन्तर
सम्भाव्यमाना एव दत्तकस्य संस्काराः प्रतियहीना कार्या न पुनर्जनकेन कृत
पूर्वा अपि निवर्त्तनीयाः । एवमेतः समं याति वीजगर्भसमुद्भवमिति चित्र
कर्म यथानेकैरङ्गैरन्मील्यते शनैः । ब्राह्मणमपि तद्वत्स्यात्संस्कारैर्विधिपूर्वकै
रिति वचनबोधितस्य तत्तत्क्रियातो वीजादिदोषनाशस्य ब्राह्मण्यधानस्य च
जातत्वेन तदा वृत्तौ प्रमाणभावाच्च ॥ अन्यथा अष्टौ संस्कारकर्माणि गर्भा
धानमिव स्वयं । पिता कुर्व्यात्तदन्यो वा तस्याभावेपि तत्कमादित्यनेन पुंसव
नसीमन्तोन्नयनयोरपि करणपत्तेः । तच्चायुक्तं असाम्प्रदायिकत्वात् । किञ्च
ग्रहणानन्तरमेव पितृत्वेन संस्काराधिकारात्तत्पूर्वभाविषु संस्कारेषु प्रतिय
हीतुरनधिकार एवातिकालाभावात् ॥ यदि च तत्पूर्वभाविनोपि संस्कारा
जनकेन न कृतास्तदा वीजगर्भदोषनाशवश्यकत्वेन क्रमानुरोधेन च प्रतिय
हीत्रैव ते समाधेयाः । एवञ्च उपनयनमात्रकरणेपि प्रतियहीतुर्दत्तकपुत्र
सिद्धिः ॥ अन्यशास्त्रोद्भवोदत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः । स्वगोत्रेण स्वशास्त्रेण

विधिना स स्वशाखभागिति वशिष्ठस्मरणेन । एतच्चाष्टमाब्दरूपतन्मुखकाला
 भ्यन्तरवर्त्तिपरिग्रहे बोध्यं अन्यथा मुख्यकालेऽधिकारयोग्यत्वाभावे गौणकाले
 ऽनधिकारान्न तत्सिद्धिरिति ॥ अत्र च जनकप्रतिग्रहीत्रैरुभयोरपि पुत्राभि
 सम्भाने सति दत्तकस्य द्यामुभ्यायणत्वेनोभयगोत्रभागित्वं विशेषो वक्ष्यते ॥ यत्तु
 पुराणनाम्ना पठन्ति ॥ पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्क्रतः पृथिवीपते । आचूडान्तं
 न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ॥ चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।
 दत्ताद्यास्तनयास्तेसुरन्यथा दास उच्यते । यदि स्यात् कृतसंस्कारो यदि वा
 तोतग्रैश्वरः । ग्रहणे पञ्चमादर्षात्पुत्रोऽष्टिं प्रथमं चरेदिति तदमूलं समूलत्वेपि
 यज्जनकगोत्रेण चूडान्तसंस्कारसंस्क्रतस्य न ग्रहीतुः पुत्रत्वं ग्रहीत्रैवचूडादि सं
 स्कारकरणे तत् । यदि च कृतचूडोऽतोतपञ्चवर्षो वा ग्राह्यो भवति न तदास्य
 पुत्रत्वं सम्भतीति च विवृण्वन्ति तन्न अनुवादापत्तेः । पञ्चवर्षाभ्यन्तरग्रहीतस्या
 पुपनयनात्पूर्वं सकलशिशुानुमोदितपुत्रत्वव्यवहारानुपपत्तेः । तदानीं ग्रहीतरि
 मृते तच्छ्राद्धानधिकारपत्तेश्च । किन्त्वयं वचनार्थः । जनकगोत्रेण कृतचूडान्त
 संस्कारस्य पुत्रत्वं निषिद्ध्य प्रतिग्रहीत्रा पुनश्चूडादिकरणे तत्प्रतिप्रसूतं । ततश्च
 कृतसंस्कारस्यातोतपञ्चवर्षस्य च ग्रहीत्रा चूडादिकरणात्पूर्वं दासत्वात्तेपात्
 चूडादिकरणानन्तरं पुत्रत्वं लेभ्यं । अकृतसंस्कारस्यानतोतपञ्चवर्षस्य तु
 परिग्रहशस्त्रादेव तत्प्राप्तं तच्च विततं ॥ अथ वा जनकेन चूडान्तं संस्क्रतोपि
 पुत्रो न पुत्र इत्यपुत्रातिदेशे यतोऽन्यतश्च पुत्रतां यातीति हेतुरपदिष्टः ।
 तथा चैकस्य पुत्रपदस्य चकारस्य च वैयर्थ्यदूषणमपि परिहृतं एवञ्च चूडाद्या
 इत्यतद्गुणसम्बिज्ञानवज्जब्रीहिणा द्विजातोनामुपनयनलाभः । भूदस्य तु धिवा
 हादिलाभः । अन्यशाखाद्भवादत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः । स्वगोत्रेण स्वशाखोक्त
 विधिना स स्वशाखभागिति प्रागुक्तैकवाक्यत्वात् ॥ पञ्चमादर्षादिति ब्रह्मवर्च
 सफलार्थिविप्राभिप्रायं ॥ ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे इति मनुवचने
 तत्कामस्य पञ्चमवर्षस्यैव उपनयनमुख्यकालत्वेन तदेकमूलत्वात्तदर्थिनस्त्वष्टमा
 द्वादिति । चतुर्यदेरपुपनयनतत्तन्मुखकालादरः मुख्यकालेपि सिद्धाधिकार

योग्यत्वस्यैव गौणकालेऽपि संस्काराधिकारादित्युक्तप्रायम् ॥ चूडायां गौणका
लादरस्तु वचनबलादेव । पुत्रेष्टिमिति वर्षत्रयस्यैवाधिकारात्तेन पुत्रेष्टिपूर्वं
कचूडादिभिः पूज्यं सम्पाद्यं । ऋद्रेण तु तदापि संस्कारमात्रादेवेति सर्वमन
वद्यं । एवञ्च सर्वेषामेव प्राचां कालविशेषमनन्तर्भावैव पुत्रपरिग्रहविधानमुपप
द्यते उक्तार्थस्य स्वतः सिद्धत्वात् । अथैवमुक्तवचनपरव्याख्याने कृतचूडस्य दत्त
कस्य जनकमात्रपुत्रत्वं निषिद्धान्यतश्च पुत्रत्वं यातीत्यत्र चकारेण जनकप्रति
ग्रहीतृसाधारण्यं लब्धं उभयोरेव संस्कारकत्वात् । तच्च तदुभयोरावधारणं पुत्र
इत्यभिसन्धाने सति बोध्यं अयमेव ज्ञामुध्यायणे नाम द्विपिता द्विगोत्रश्च । ननु
चेन्निकस्यैव द्विपितृत्वं दृश्यते ।

तथा हारीतः ॥ जीवति चेन्नजमाङ्गरखातच्छान्मृते ज्ञामुध्यायणमगुप्तवो
जत्वात् । जीवत्यपि क्रियाभ्युपगमाद्विपितृको भवतोत्याह मनुः । क्रियाभ्युप
गमात्त्वं वीजार्थं यत्प्रदीयते । तस्यैव भागिनौ द्विष्टौ वीजी चेन्निक एवचेति ॥
अपुत्रवीजिचेन्निकयोर्मम चेन्न तव वीजं यदपत्यं तदावयोरित्ययं क्रिया
भ्युपगमः ॥ तथा अपुत्रेण परचेन्ने नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसा
ष्टौ पिण्डदाता च धर्मत इति ॥ दत्तकस्य तु तददृष्टपरं प्रत्युतगोत्ररित्ये
जनयितुर्न हरेद्विभक्तः सुत इति प्रागुक्तमनुवचनं तद्विपरीतार्थग्राहकमे
वास्तीतिचेन्न दत्तकादिष्वपि सर्वेषामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।
सर्वेषामेव तत्कुर्त्यादेकरूपा हि ते स्मृता इति वैयाकरणद्वारेण चेन्न धर्म
लाभात् ॥ दे आद्वे कुर्यादेकश्राद्धे वा पृथगनुद्दिश्य एकपिण्डे वा दावनुकी
र्त्तयेत्प्रतिग्रहीतारं चेत्पादयितारं आहतीयात्पुरुषादिति साङ्ख्यिकप्रवरा
भ्याथै सामान्यतो दर्शनाच्च दत्तकस्यापि द्विपितृकत्वमिद्विः ॥ अतएव सत्या
षाढेऽपि । नित्यानां ज्ञामुध्यायणानां द्वयोरिति सूत्रेण नित्यज्ञामुध्याय
णानां चेन्नजानां सप्रवरगोत्रद्वयसम्बन्धमुक्त्वा दत्तकादीनां ज्ञामुध्यायण
वदिति सूत्रेण तद्वर्त्ममतिदिशति ॥ विष्टतश्चैतज्ज्ञाथकारैः । नित्यज्ञामुध्या
यणप्रसङ्गेनानित्यानाह दत्तकादीनामिति । तावदेव नोत्तरसन्नतौ प्रथमेनैव

संस्कारः परिग्रहीत्राचेत्तदा उत्तरस्य पूर्वत्वाच्चेनैव उत्तरचेति ॥ एतद्वाक्या
र्थस्य चेन्नजवत् उभयोरपि सन्धौ दत्तकस्योभयगोत्रभागित्वं । अन्यथा जनके
नैव सर्व्वसंस्कारकरणे तु जनकगोत्रभागिं त्व न ग्रहीतृगोत्रभागित्वं ॥
ग्रहीत्रा संस्कारकरणे तु उत्तरस्य ग्रहीतुः पूर्व्वत्वात्प्राधान्यत्वाच्चेनैव उत्तरस
न्तर्तेर्गोत्रमिति ।

तथा पैठीनसिः ॥ अथ दत्तकक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणोर्षेण
येऽत्र जातास्तेऽसङ्गतकुलीना द्यामुख्यायणा भवन्तीति ॥ आर्षेण स्रष्टुक्तेन
परिग्रहेण जनकग्रहीत्रोः स्वीकारेण द्यामुख्यायणा भवन्तीत्यर्थः ॥ व्यक्तमुक्तं
द्यामुख्यायणका येस्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः । गोत्रद्वयेऽप्यनुदाहः ष्टङ्गशैशिरयो
र्थेति ॥ नच दत्तकस्य द्यामुख्यायणत्वं न घटते । जनकस्यापि तत्र स्वत्वान
यायेन माता पिता वा तद्यातामिति दानविध्यनुपपत्तेरिति वाच्यम् । सामान्यं
सर्व्वभूतेभ्यो मयोत्पद्यमिदञ्जलम् । रमन्तु सर्व्वभूतानि खानपानावगाहनै
रित्यादौ स्वमात्रस्वत्वनाशकसर्व्वभूतेर्देश्यकत्यागादेव नद्यादिवत्साधार
णीकृते जले स्वामिनोऽपि उद्दिश्यतया स्वत्ववत् अत्रापि तादृशाभिषन्धिपूर्व्व
कादेव दानात्तादृशदत्तकस्य साधारण्यमिद्विरित्यास्तां विस्तरः ॥

अथ दत्तककर्तृकश्राद्धनिर्णयः ॥ तत्र पितुः सपिण्डोकरणान्तपोडशश्राद्धे
दत्तकस्य पूर्व्वग्रहीतत्वेऽपि सत्यैरसेनाधिकारः ॥ औरसे पुनस्तपन्ने तेषु ज्यैष्ठ्यं
न विद्यते । इति देवलेन ज्यैष्ठ्यप्रतिषेधात् । पिण्डदेवं शहरस्यैषां पूर्वाभावे
परः पर इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च । अन्यत्र सर्व्वत्रौरसवत् ॥

तथाहे तु विशेषो यथा जातकर्णः ॥ औरसचेन्नजौ पुत्रौ विधिना पार्व्वणेनतु ।
प्रत्यब्दमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश । इतरे दशदत्तकादयः ॥ तथा परा
शरः ॥ पितुर्गतस्य देवलमौरसस्य त्रिपौरुषं । सर्व्वत्रानेकगोत्राणामेकोद्दिष्टं ज्ये
ष्ठमीति । अनेकगोत्राणां द्विगोत्राणाम् । औरसचेन्नजयोरपि साग्न्योरेव पार्व्वणा
धिकारः पार्व्वणेन विधानेन देयमग्निमता मदेति जाबालमत्स्यपुराणैकवाक्य
त्वात् । औरसचेन्नजयतिरिक्तानान्तु सामिनिरग्नि साधारणानामेकोद्दिष्ट

मिति सिद्धं । द्यामुत्थायणस्येतिकर्त्तव्यतायां विशेषमाह सांख्यानसूत्रे । पिण्डान्
यथावनेजनं निधाय उभावेकस्मिन् पिण्डे पितृभेदे इति ॥ पितृभेदे एकस्मिन्
पिण्डे उभौ जनकग्रहीतारौ कीर्त्तयेदिति शेषः ॥ प्रवराध्याये पितृव्येन चैकका
र्थ्यजातास्ते परिग्रहीतुरेव भवन्ति अथ यद्येषां भार्यास्वपत्यं न स्यात्तदा
रिक्त्वं हरेयुः पिण्डं तेभ्यः त्रैपुरुषिकं दद्युः यद्यपि स्यादुभाभ्यामेव दद्युरित्याचा
र्थ्यवचनं द्वे आदे कुर्यादेकआद्धे वा षष्ठ्यगनूद्दिश्य एकपिण्डे वा दावनुकीर्त्तये
अतिग्रहीतारं चात्यादयितारं आतृतीयात्पुरुषादिति । ग्रहीतुः क्रिया निय
माभावे पुत्तान्तराभावे च तस्यैव क्रियानियमोऽपत्यसद्भावे च द्विपितृकत्वमि
त्यर्थः अत्र आद्धभेदाभेदयोर्विकल्पः ॥ नचेदं क्षेत्रजविषयं सत्याषाढेन दत्त
कादीनां द्यामुत्थायणवदिति सूत्रेण दत्तकेपि तद्वर्त्मान्तिदेशात् ॥

तथा हारीतः ॥ तेषामुत्पादयितुः प्रथमं प्रवरोभवति द्वौ द्वौ पिण्डौ
निर्वपेत् एकपिण्डे वा दावनुकीर्त्तयेद्द्वितीये पुत्तः तृतीये पौत्तः त्रेपिनस्त्रीन्
वाचक्ष्ण आसप्तमादित्येके इति ॥ तेषां पितृणां मध्ये वीजिनः प्रथममार्षेयं
चेत्त्रिणो द्वितीयमिति द्विप्रवरा । एकपिण्डे वेत्यत्र वीष्माध्याहारः । यदि
द्विपिता स्यादेकैकस्मिन्नेव द्वौ दावुलपचयेदित्यापस्तम्बवचनात् द्वितीये पिता
महपिण्डे द्यामुत्थायणस्य पुत्तः तृतीयेप्रपितामहपिण्डे द्यामुत्थायणस्य पौत्त
इति ॥ यदि तु ग्रहीता प्रथमं मृतः तदा तस्मै दद्यात् अथ यदि जनकस्तदा
जनकाय यद्युभौ तदादौ जनकाय पश्चाद्ग्रहीत्रे दद्यादित्याह ॥

मरीचिः ॥ संगोत्रादन्यगोत्राद्वा योभवेद्विधवासुतः ॥ पिण्डं आद्धविधानञ्च
क्षेत्रिणे प्राक् प्रदापयेत् ॥ वीजिने तु ततः पश्चात्क्षेत्री जीवति चेत्कचित् ॥ वीजिने
दद्युरादौ तु मृते पश्चात्प्रदीयते । उभौ यदि मृतौ स्यातां वीजिन्यादौ
ततो ददेत् ॥ क्षेत्रिणादौ न दत्तं स्याद्बीजिने नोपतिष्ठते इति । एते नैकतरोप
रतावपि द्विपितृकस्य पार्वणं दर्शितम् ॥ तथा तुल्यन्यायेन मातृभेदेऽपि द्यामु
त्थायणदत्तकस्य पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवमित्यनेन प्राप्तमाता
महआद्धे जननीपितृणाम्प्रथमन्निर्देशस्ततः प्रतिग्रहीत्री या माता तत्पितृणं ।

शुद्धदत्तकस्य तु प्रतिग्रहीव्या एव मानुः पित्रादि पिण्डदानं ॥ तस्य तन्मात्रं
स्वधाकरत्वादिति ॥ एवञ्च सहस्रान्नाय पूर्वेषामिति हेतुवन्निगदस्वरसा
नैकं पुत्रं दद्यादिति निषेधो द्यामुध्यायणातिरिक्तविषयः सन्तानविच्छेदाभा
वादित्युक्तमेव ॥

अथास्य सापिण्ड्यम् । जनककुलेऽवयवान्वयेन प्रतिग्रहीतृकुले च पिण्डान्वयेन
त्रिपौरुषं यदाह कार्ष्णाजिनिः । यावन्तः पितृवर्गाः स्युस्तावद्भिर्दत्तकादयः ।
प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिस्तुह । दाभ्यां सहाय तत्पुत्राः पौत्राश्चै
केनतत्समं । चतुर्थे पुरुषे च्छेदं तस्मादेषा त्रिपौरुषीति । अस्यार्थः दत्तकादयः
पुत्राः प्रेतानां प्रतिग्रहीत्रादीनां पितृणां श्रारसले दत्तकले द्यामुध्यायणत्वे वा
यावन्तः पितृवर्गास्तयः षड्वा तावद्भिः सह तेषां योजनं सपिण्डनकुर्युः । तत्र
प्रतिग्रहीत्रादीनामौरसले तत्पितृपितामहप्रपितामहास्तयः । दत्तकले तत्
प्रतिग्रहीतृपितामहप्रपितामहास्तयः द्यामुध्यायणत्वे तज्जनकाद्यास्तयः
तत्प्रतिग्रहीत्रादयस्तय इति षट् । एवञ्च दत्तकस्य स्वकर्तृके पार्वणे घेषां देव
तालं स्वपुत्रकर्तृके सपिण्डीकरणेपि तेषामेव तथात्वमिति ज्ञापितम् । दत्तकस्य
पुत्रास्तु दत्तकस्यपिण्डीकरणं तत्प्रतिग्रहीत्रा तत्पितृणान्वयाणां मध्ये दाभ्याञ्च
सह कुर्युः ॥ एवञ्च दत्तकस्य पौत्रा दत्तकप्रतिग्रहीतृभ्यां ग्रहीतुः पितृणां
त्रयाणां मध्ये एकेन ग्रहीतुः पित्रेति यावत्तेन च समं सह तत्सपितृसपि
ण्डनं कुर्युः । चतुर्थपुरुषे च्छेदमिति । यो यदा यस्मिपिण्डीकरोति स तत्पित्रा
दिभिस्त्रिभिरेव करोतीति चतुर्थे विरामः सिद्ध एवेति तदारम्भः सिद्धे सत्या
रम्भे निधमाय इति न्यायेन लेपिनां लेपनिराधेन सापिण्ड्यव्यवच्छेदार्थः ।
तदेवाह तस्मादेषेति एषा सपिण्डता ॥

तथा च लेप भाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदत्ताप्तमसौषा
सापिण्ड्यं साप्तपौरुषमिति मत्स्यपुराणोक्तसाप्तपौरुष सापिण्डस्य सामान्यस्या
नेन विशेषेण बाध एव ॥

अतएव हारीतेन । लेपिनस्तीन्वाचचाणः आसप्तमादित्येके । इति पञ्चान्तर

मुपन्यस्तं सङ्गच्छते तदेव संगृह्यान्वचोक्तं । दत्तकानान्तु पुत्राणां सापिण्ड्यां
स्यात्तिषौषं । जनकस्य कुले तद्वद्गोत्ररिति धारणेति यदिदमुभयत्र त्रिपुरुष
सापिण्ड्याभिधानान्तत्वाद्भ्यामुभयत्राभिप्रायेण तस्य त्रिकद्वयेन सापिण्ड्या
भिधानात् । शुद्धदत्तकस्य तु गोत्ररित्येव जनयितुर्न हरेद्दत्तमः सुतः । गोत्र
रित्यानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वर्धेति प्रागुक्तमनुवचने पिण्डनिवृत्तिदर्शना
प्रतिग्रहीतकुल एव सापिण्ड्यामिति ॥

यत्तु दृढगोतमीयम् । स्वगोत्रेषु कृतायेत्युद्दत्तक्रीतादयः सुताः । विधिना
गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यां विधीयते ॥ स्वगोत्रेषु मध्ये कृता अपि दत्तकादयो
विधिनैव गोत्रं भजन्ते परन्तु तेषु सापिण्ड्यां नोत्पद्यन्ते सगोत्रेष्वपि सापिण्ड्या
नुत्पत्तौ परगोत्रेषु सुतरां सापिण्ड्यानुत्पत्तिरिति । तत्तु पुत्रान्तरवत्साप्तपुरुष
सापिण्ड्याप्रशक्तौ निषेधकं सापिण्ड्याप्रयुक्तदशाहाशौचादिप्रतिषेधकं वा । ननु
सामान्यतः सापिण्ड्यानिषेधकमुक्तवचनजातात् ॥

अथ दत्तकाशौचनिषेधः । तत्र शुद्धदत्तकस्य तु जनककुले परस्परमशौचं
नास्त्येव गोत्रपिण्डनिवृत्त्याऽशौचनिवृत्तिरर्थसिद्धत्वात् । भ्यामुभयत्राप्यस्य तु उभय
त्रैवाशौचमिति । ब्रह्मपुराणे दत्तकस्य स्वयं दत्तः कृत्रिमः क्रीत एव च । अप
विद्वानस्य ये पुत्राः भरणीयाः सदैव ते ॥ भिन्नगोत्राः पृथक् पिण्डाः पृथग्वंशकराः
स्मृताः । जनने मरणे चैव व्यहाशौचस्य भागिनः ॥

परासरः ॥ भिन्नगोत्रः सगोत्रो वा नीतः संस्कार्यचेच्छया । जनने मरणे
तस्य व्यहाशौचं विधीयते । तथा औरसं वर्जयित्वा च सर्ववर्णेषु सर्वदा ।
चेत्रजादिषु पुत्रेषु जितेषु च मृतेषु च । अशौचन्तु त्रिरात्रं स्थात्वमानमिति
निश्चयः ॥ सर्वदा उपनयनानन्तरमपि ॥ अत्र सगोत्रस्यापि विधिना जनक
गोत्रविच्छिन्तिपूर्वकग्रहीतृगोत्रप्राप्त्याऽसगोत्रदत्तकाविशेषात् व्यहाशौचमुक्तं
युक्तमेव । तथा दत्तकेऽकृतोद्वाहे पश्चाज्जातसौरसस्य विवाहे न परि
वेदनदोषः । न वा दत्तकस्यायजसोदरात्पूर्वं विवाहकरणेपि क्षतिः ॥ ननु शुद्ध
दत्तकस्य जनककुले सापिण्ड्याविच्छेदस्य दर्शितत्वात् तत्र विवाहः प्रसज्यते प्रस

ज्येष्ठ च ज्ञामुत्थायणस्यापि त्रिपुरुषानन्तरितकन्यासन्ततिपरम्परया विवाहः ।
 मैवं श्रमपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दार
 कर्मणि मैथुने । चकारात्पितुरसपिण्डा च इति मनुवचने ग्रहीत्वमात्रगोत्र
 स्यापि दत्तकस्य जनकस्यापि सपिण्डासगोत्रावर्जनाय पितुरिति पदेपा
 दानात् । न च तथापि दत्तकस्य पितुरपि दत्तकत्वे तत्त्रिपुरुषानन्तरितकन्या
 सन्ततेर्विवाहः केन वार्यते पितृसापिण्डासगोत्रत्वयोरभावादिति वाच्यं यतो
 विवाहेनैतत्सापिण्डमुपयुज्यते किन्तु सर्वसाधारणं परिभाषितं पितृपक्षे सात्र
 पौरुषं मातामहपक्षे पाञ्चपौरुषञ्चेति न कायानुपपत्तिः तत्प्रपञ्चस्तु तत्रतत्र
 वक्तव्य इति ॥

अथ दत्तकविभागः ॥ तत्र वृहस्पतिः । एक एवौरसः पुत्रः पितृस्य वसुनः
 प्रभुः । शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनं ॥ शेषाणां च तत्राशभागित्वेन
 निषिद्धास्तेषां आनृशंसं दद्या प्रजीवनभरणं ॥

तथा यमः । पुत्रास्तु द्वादश प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । तेषां षड्भ्युदा
 यादाः षडदायादवान्भवाः ॥ स्वयमुत्पादितस्त्वेको द्वितीयः चेत्रजः स्मृतः ।
 तृतीयः पुत्रिकापुत्रो जातिधर्मविदो विदुः ॥ पौनर्भवश्चतुर्थस्तु कानीनः
 पञ्चमः स्मृतः । गृहे च गूढ उत्पन्नः षष्ठे पिण्डदायिनः ॥ अपविद्धः सहो
 ढश्च दत्तः कृत्रिम एव च । क्रीतश्च पञ्चमः पुत्रो यश्चोपनयते स्वयम् । दत्त्येते
 सङ्करोत्पन्नाः षडदायादवान्भवाः ॥

नारदः ॥ औरसः चेत्रजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च । कानीनश्च सहोढश्च गूढो
 त्पन्नश्चैव च ॥ पौनर्भवोऽपविद्धश्च दत्तः क्रीतः कृतस्तथा । स्वयं चोपागतः
 पुत्रा द्वादशैते प्रकीर्तिताः ॥ तेषां षड्भ्युदायादाः षडदायादवान्भवाः । पूर्वः पूर्वः
 स्मृतो ज्येष्ठो जघन्यो यो य उत्तरः ॥ क्रमादेते प्रवर्तन्ते स्मृते पितरि तद्धने ।
 ज्यायशो ज्यायसोऽभवे जघन्यो यो य आप्रयात् ॥ पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्त
 रेषां द्रविणार्हलमित्यर्थः । औरसचेत्रजपुत्रिकापुत्रपौनर्भवकानीनगूढोत्पन्न
 सहोढदत्तकक्रीतस्वयमुपागतापविद्धयत्रकचनोत्पादिनानभिधाय विष्णुः । तेषां

पूर्वपूर्वेष्वेवम् एव दत्तकः स चान्योन्यं विभूयन् ॥ औरसपुत्रिकापुत्रचेतसः
पुत्रजकाचीनपौनर्भवदत्तकक्रीतकृत्स्नसंख्यन्दत्तमहोदापविद्धानभिधाय यास
वत्तः ॥ पिण्डदेशहरस्यैषा पूर्वभावे परपरः ॥

अनुः ॥ न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः । तथा । अथ सः
अथ सोऽभावे यवीयावृष्यमर्हति । मरुवेतुं सृष्ट्याः सर्वे रिक्थस्य भागिनः ॥
सृष्ट्या मुषेन औरसचेतजलाद्युपाधिना वा ॥ अथ स औरसादेः प्रवीयात्मानः
चेवजादिरित्यर्थः । तथा औरसचेतजौ पुत्रौ पितुर्धनस्य भागिनौ । दत्ता
सरे च कथमः पितरि यथा भागिनः ॥ दत्ता दत्तकादयः ॥

हारीतः ॥ स्वयमुत्पादितः चेवजः पौनर्भवः कानीनः पुत्रिकापुत्रो गूढो
त्यज्येति वन्मुदायादाः ॥ दत्तक्रीतोपविद्धः स होतः स्वयमुत्पागतः सहसादृष्ट
चेत्यवन्मुदायादाः ॥

अनुः ॥ पुत्रा द्वादशयानाह नृणां स्वावभुवोऽमनुः । तेषां वन्मुदायादाः
पुत्रदायादयाम्भवाः ॥ औरसः चेवजस्यैव दत्तः छत्रिम एव च । गूढोत्पन्नो
ऽपविद्धश्च दायादा वाम्भवास्तु षट् ॥ कानीनस्य सहोदस्य क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयं दत्तस्य शौद्रस्य पुत्रदायादयाम्भवाः ॥

वैधासनः । औरसं पुत्रिकापुत्रं चेवजं दत्तकृत्स्नमौ । गूढं चेवजं
विद्धं च रिक्थभाजः प्रचक्षते ॥ कानीनश्च सहोदस्य क्रीतं पौनर्भवं तथा ।
स्वयं दत्तं निषादश्च गोत्रभाजः प्रचक्षते ॥ एतच्च कानीनादीनां गोत्रमा
वमागितकथनमौरसादीनां मध्ये कस्यापि समवेतहरतप्रतिषेधार्थं । सहोद
दत्तकक्रीतस्वयमुत्पागतपविद्धमहोदापविद्धमहोदपौनर्भवदत्तकालय
मिष्टः ॥ यस्य तु सर्वेषां वर्षाणां न तिष्ठिदायादस्यदिते तस्य भागं हरये ॥

औरसपुत्रिकापुत्रचेवजकानीनगूढोत्पन्नापविद्धमहोदपौनर्भवदत्तकालय
मुत्पागतकृतकक्रीतानभिधाय देवतः ॥ एतैः द्वादशपुत्रास्तु सन्तत्यर्थमुदा
यताः । आत्मजाः परजाश्चैव सभा यादृक्कालस्य ॥ तेषां वन्मुदा
यादाः पूर्वैरेव पितुरेव षट् । निशेवं मापि पुत्राणामानुपूर्व्यां विप्रश्रियते ॥ सर्वे

ह्यनौरसस्यैते पुत्राः दायहराः स्मृताः । औरसे पुनस्त्यजेतेषु ज्येष्ठं न विद्यते ॥
तेषां सर्वणां ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः । हीनास्त्रामुपजोवेयुर्यासाच्छादन
समृताः ॥

कात्यायनः ॥ उत्पत्ते लौरसे पुत्रे तृतीयांश हराः स्मृताः । सर्वणां असवर्णास्तु यासा
च्छादनभागिनः ॥ चतुर्थांशहराः स्मृता इति द्वितीयचरणे कचित्प्राठः । वशिष्ठः
तस्मिंश्चेत्यतिग्रहीते औरस उत्पद्यते स चतुर्थभागभागी यदि नाभ्युदधिकेषु प्रयुक्तं
स्थात् । स प्रतिग्रहीतपुत्रः आभ्युदधिकेषु यज्ञादिषु यदि औरसेन प्रयुक्तं न
स्यात्प्रभूतं धनमिति शेषः ॥ अत्र नानाविधमुनिवचनानां परस्परविरोधपरिहारा
र्थमेवं व्याख्यायते बृहस्पतिवचने औरसमात्रस्य धनभागित्वकथनमन्येषां भरण
मात्रकथनञ्चासर्वणचेवजदत्तकादिविषयं देवलकात्यायनवचनैकवाक्यत्वात् ।
नारदादिवचनेषु च औरसाद्यभावे चेन्नजदत्तकादीनामृक्थग्रहणविधिरपि
सर्वधनग्रहणविषयः । अतस्तु दत्तकग्रहणानन्तरमौरसोत्पत्त्या तदैरसचतु
र्थांशविधिविशिष्टोक्तो दत्तकविषये ज्ञेयः ॥ तथा देवलकात्यायनवचने तृतीयां
शग्रहणविधिरत्युत्कृष्टगुणदत्तकविषयोवाच्यः । उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो
यस्य हि दत्तकः । सहरेतैव तद्विषयं सम्प्राप्नोष्यत्यन्यगोत्रत इति मनुवचनैकवा
क्यत्वात् । गुणैः जातिविद्याचारैः । समयधनभोक्तास्यादैरसोपि जघन्यजः ।
त्रिभोगं चेन्नजो भुङ्क्ते चतुर्थं पुत्रिकासुत इति ब्रह्मपुराणदर्शनात् चेन्नजविषय
इत्यन्ये ॥ तथा केवापि मुनिना दत्तकस्य बन्धुदायादलमन्येत ज्ञादायादल
मुक्तम् । तत् गुणवदगुणवद्भेदेन समाधेयं ॥ पितुरिव बन्धूनां सपिण्डानामपि
दायहरत्वाद्बन्धुदायादलं पितृमात्रदायहरत्वात् अबन्धुदायादलं तेषां षड्बन्धु
दायादाः पूर्वोऽन्ये पितुरेव षट् इत्यत्र पितुरेवेत्येवकारश्रवणात् । एवं दत्तकस्य
धनग्रहणदौ मुनिभेदेन पूर्वोपरोतिवैषम्यं गुणागुणविवेकेनापास्तं ॥ एतेनौर
सस्य आत्रादिधने येनैव भावत्वादिना समन्वेनाधिकारित्वं तादृशेनैव सम्मः
स्तेन तादृशदत्तकस्यापि यथा सम्भवमुचितांशभागित्वमवधेयं । एवं धनिनः

पुत्राणां दत्तकस्य दत्तकस्य दत्तकस्य दत्तकस्य दत्तकस्य दत्तकस्य दत्तकस्य दत्तकस्य दत्तकस्य दत्तकस्य

सर्वेतरसमपीति । तस्य पौत्रस्य स्वपितृवोऽपि गमागित्वनिधमदत्तकस्य परीतुः
 पितामहोरसस्ये तादृशपितृवतुल्यस्यैवोपस्य तथा गमादत्तकपौत्रः पितृव्यतु
 ल्यमेवोपस्य समतामिति वाच्यं । पुत्रस्य दत्तकत्वे सतुर्थेऽपि पौत्रस्य तु तथात्वे
 समानोपस्य इति वैयर्थ्यात् । ततश्च स्वसमानरूपस्य पितृव्योदृष्ट्याः मास्यपितृ
 त्वस्यैव स्वपितृवोऽप्यप्रतेति धर्मात्तमेव मास्य । एवंतीतिः प्रयोज्यमुच्यते
 चेति । ननु चेन्नजदत्तकादीनां सामान्यधनाधिकारिलेपि राज्यधनधिकारः
 भूयते यथा शैरसः चेन्नजस्यैव दत्तः कश्चिन्म एव च । गुणोत्पन्नोऽपविद्वय
 भागार्हास्तनया इमे ॥ कानीनस्य सद्योदस्य क्रीतः पितृभवेस्तथा । स्वयं दत्तस्य
 दासस्य षष्ठिमे पुत्रपांशलाः ॥ अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् स्वमभिधेयवत् । पौत्रस्यैव
 स्वयं दत्तं दासं राज्ये न धीजयेत् ॥ तथा न चेन्नजदीस्तनयान् राज्ञा राज्यमि
 धेयवत् । पितृव्यां साधयेन्नित्यमौरसे तनये सतीति । उच्यते । शास्त्रान्तरस्य
 द्वावे विशेषाश्च स्व सामान्यपरत्वेनैव साधवात् । अत एव पूर्वपूर्वेषां भावे परपरा
 धिकारमोक्षकं हि पूर्वैः वाक्यम्यागुक्तनारदादिवर्तककथ्यतया समपराक्रमेन
 विषयो करोति । परवचनस्य सत्यैरमे चेन्नजदत्तकादीनां समानांमभिधेयकं
 असर्वेषं चेन्नजदत्तकादिविषयं वा । अन्यथा वाक्यभेदेभ्योऽनन्तत्वं स्वीकारेपि नानेन
 वचनेन चेन्नजदत्तकादीनां सत्यैरमे स्वस्वचित्तोऽपि निषिध्यते । तित्तेनारसमेन
 द्विधामभिधेयं निषिध्यारसस्य राज्यधनविधौ विधीयते । तथा चेन्नजदत्तकादयः
 सामान्यशास्त्रमात्रमेव चक्षन् एव तत्पदोक्तकामात्रान् । नैवैतदेव वचनं वाच्य
 काशिश्रितियस्यलात् । अतएव भागार्हास्तनया इमे दत्तनेन पूर्ववचने भागार्हात्
 एणीकतः । राज्यातिरिक्तस्य भाग इति न गच्छते वक्तुं राज्येनैव तेषां धितु
 लात् । पौत्रनैवादीनान्तु पूर्वपूर्वेषां भावेपि राज्यनियोजकभावात् । प्रथममिदं
 सामर्थ्यादिति । एतावता प्रबन्धेनाभिहितोऽर्थः चेन्नजदत्तकादीनांभ्योऽनन्तत्वं
 विभागप्रकारः सतु गृह्यते न रक्षवति । तस्य तु दास्यां वा दासदास्यां वा यः
 गृह्यस्य सुतो भवेत् । सोऽनुज्ञातो हरेदंगमिति धर्मात्स्वस्वित इति मनुवचनेन
 जातेऽपि दास्यां गृह्येण कामतोऽपि भवेत् ॥ सुतेपितरि कुर्यात्तं भान्तरस्तद